MÕTSAVELIST
VAĐALAISINI

VÕRO INSTITUUDI TOIMÕNDUSÕQ 35
PUBLICATIONS OF VÕRO INSTITUTE

MÕTSAVELIST VAĐALAISINI

METSAVENDADEST VADJALASTENI

ARTICLES ABOUT THE ESTONIAN PARTISANS AND VOTIANS

Toimõndanuq Jüvä Sullõv

VÕRO INSTITUUT

Võro 2020

Võro Instituudi toimõndusõq 35
Publications of Võro Institute 35

Toimõndaja / Editor: Jüvä Sullõv
Kaasõpilt / Cover design: Epp Margna

Inglüse kiil / English: Maarja Reimand
Nõvvoandja / Advisor: Triin Iva

Toimõndusnõvvokogo / Advisory board:
Renāte Blumberga (Läti Ülikuul), Martin Ehala (Tarto Ülikuul), Riho Grünthal (Helsingi Ülikuul), Hasso Krull (Eesti Humanitaarinstituut, Talliina Ülikuul), Karl Pajusalu (Tarto Ülikuul), Péter Pomozi (Eötvös Lorándi Ülikuul), Tiit Rosenberg (Tarto Ülikuul), Janne Saarikivi (Helsingi Ülikuul), Anneli Saro (Tarto Ülikuul), Helena Sulkala (Oulu Ülikuul), Taive Särg (Eesti Kirändüsmuusõum), Heiki Valk (Tarto Ülikuul), Eberhard Winkler (Göttingeni Ülikuul)

Võro Instituudi toimõnduisi indeksiirväq:
Publications of Võro Institute is indexed in:
MLA Directory of Periodicals
Linguistic Bibliography Online
Eesti Rahvusraamatukogu digitaalne arhiiv (DIGAR)

Toimõndusõ aadrõs / Editorial address:
Võro Instituut, Tarto huulits 48, 65609 Võro, Estonia
tel +372 78 28750, faks: +372 78 28757
kodoleht: wi.ee/toimonduso
e-post: juvasul@ut.ee, wi@wi.werro.ee

Trükjä: Bookmill

ISBN 978-9949-7379-2-5 (trükün)
ISBN 978-9949-7379-3-2 (pdf)
ISSN 1406-2534

ALOSTUSÕS

Võro Instituudi toimõnduisi sari ilmus 1997. aastagast pääle. Aastagast 2007 om välläannõq saanuq alalidsõ toimõndaja ni toimõndamisõ mano om haarõt riikevaihõlinõ nõvvokogo. Sarja om naat inne välläandmist retsensiirmä ja taa pandas kirjä riikevaihõliidsihe raamadunimistüihe.

Välläandmissagõhus. Edespitengi om plaanit vällä andaq egä aastaga üts toimõnduisi põhinummõr, miä tulõ vällä rehekuun. Ku kirotuisi kogonõs inämb, võidas mano tetäq eräle numbriid.

Oodami välläandmisõs kirotuisi, mil om kõrralik ja kimmäs nii oppusõ ku uurmisõ puul. Tuujaos, et umma kirätüüd saataq, piä-i olõma üles astnuq Võro Instituudi konvõrendsel. Oodõduq ommaq kõik keele ja kultuuri uurmisõga köüdedüq tüüq ni uurmisallo vaihõlidsõq ja võrdõlõjaq teemaq.

Põhinumbridõ põhijaon andas vällä õdagumeresoomõ ni tõisi Õuruupa väikeisi kiili ja kultuurõ uurjidõ – keele-, kirändüs- ja rahvaluulõtiidläisi, muistitsidõ välläkaibjidõ, rahva-, aoluu- ni ütiskunnatiidläisi – kirotuisi.

Esseistiga jaon annami vällä populaartiidüslikke kirotuisi, arvostuisi ja ülekaehuisi. Erälde numbriin ilmusõq teemakogomiguq, suurõmbaq umaette uurmistüüq jms.

Toimõnduisi kiil. Võro Instituudi toimõndusõq om algusõst pääle olnuq mitmõkeeline välläannõq. Lisas võro ja eesti keelele oodami kirotuisi kõigin õdagumeresoomõ keelin, erändkõrran ka muin keelin. Egä toimõnduisi põhinummõr om vähämbält kolmkeeline – kirotusõ originaalkiil üten võro- ja inglüskeelidse kokkovõttõga.

Artikliq retsenseeritäseq. Egä kirotusõ kotsilõ and uma vaŕadu nimega arvamisõ kats, suurõmbidõ lahkominekide kõrral kolm arvamisandjat. Toimõndaja saat arvamisõq artikli kirotajalõ edesi.

Kirotuisi saatmisõ tähtaig om egä aastaga 15. radokuu päiv. Kirotusõq ilmutõdasõq välläandõ sama aastaga numbrin, miä tulõ vällä rehekuun.

Nõudmisõq artikli moodulõ lövvüseq Võro Instituudi toimõnduisi kodolehe pääl (wi.ee/toimonduso).

Toimõndaja

ALUSTUSEKS

Võru Instituudi toimetiste sari ilmub 1997. aastast alates. Aastast 2007 on väljaanne saanud alalise vastutava toimetaja, toimetamisse on kaasatud rahvusvaheline kolleegium ja sari on muudetud eelretsenseeritavaks. Väljaanne registreeritakse rahvusvahelistes bibliograafilistes andmebaasides.

Perioodilisus. Edaspidigi on kavas avaldada üks toimetiste põhinumber aastas, ilmumisega oktoobris, ning vastavalt kogunevale materjalile erinumbreid.

Ootame avaldamiseks artikleid, mis on teoreetiliselt ja empiiriliselt hästi põhjendatud. Toimetised on avatud kõigile kaastöödele keele ja kultuuri uurimisega seotud aladelt ega ole piiratud Võru Instituudi konverentsidel esinejatega. Teretulnud on interdistsiplinaarne ja võrdlev vaatenurk.

Põhinumbrite põhirubriigis avaldatakse läänemeresoome ning teiste Euroopa väikeste keelte ja kultuuride uurijate – keele- ja kirjandusteadlaste, folkloristide, arheoloogide, etnoloogide ja ajaloolaste ning sotsiaalteadlaste – artikleid.

Esseistika rubriigis avaldame populaarteaduslikke artikleid, arvustusi ja ülevaateid. Erinumbritena ilmuvad teemakogumikud, monograafiad, konkreetsed uurimused jms.

Toimetiste keel. Võru Instituudi toimetised on algusest peale olnud mitmekeelne väljaanne. Lisaks võru ja eesti keelele ootame artikleid kõikides läänemeresoome keeltes, erandjuhtudel ka muudes keeltes. Iga toimetiste põhinumber on vähemalt kolmkeelne – artikli originaalkeelele lisatakse alati võru- ja ingliskeelne kokkuvõte.

Artiklid retsenseeritakse. Iga artiklit hindab anonüümselt kaks, eriarvamuste korral kolm retsensenti. Toimetaja saadab retsensioonid edasi artikli autorile.

Artiklite saatmise tähtaeg on iga aasta 15. veebruar. Artiklid avaldatakse väljaande sama aasta numbris, mis ilmub oktoobris.

Kaastöö vormistusjuhendi ja nõuded leiab Võru Instituudi toimetiste kodulehelt (wi.ee/toimonduso).

Toimetaja

ALKUSANAT

Võrun instituutin toimituksia -julkaisusarja on ilmestynyt vuodesta 1997 alkaen. Vuodesta 2007 julkaisulla on ollut vakituinen päätoimittaja ja toimitustyössä on ollut mukana kansainvälinen työryhmä. Sarjaa on alettu esitarkastaa. Julkaisut rekisteröidään kansainvälisiin bibliografisiin tietokantoihin.

Võrun instituutin toimituksia on **aikakausijulkaisu**. Sarjan päänumero ilmestyy joka vuosi lokakuussa. Lisäksi julkaistaan erikoisnumeroita kulloinkin saatavilla olevasta materiaalista.

Julkaisemme artikkeleita, jotka ovat teoreettisesti ja empiirisesti hyvin perusteltuja. Otamme vastaan artikkeleita kielen ja kulttuurin tutkimukseen liittyviltä aloilta, eikä kirjoittajan tarvitse olla osallistunut Võrun instituutin konferensseihin. Toivomme artikkeleilta tieteidenvälistä ja vertailevaa näkökulmaa.

Päänumeroiden perussisältö muodostuu itämerensuomalaisten ja muiden Euroopan pienten kielten ja kulttuurien tutkijoiden – kieli- ja kirjallisuustieteilijöiden, folkloristien, arkeologien, kansatieteilijöiden, historioitsijoiden ja yhteiskuntatieteilijöiden – artikkeleista.

Esseistiikan osiossa julkaistaan populaaritieteellisiä artikkeleita, arvosteluja ja katsauksia. Erikoisnumeroina ilmestyvät teemakokoelmat, monografiat, tutkimukset yms.

Julkaisujen kieli. Võrun instituutin toimituksia on alusta asti ollut monikielinen sarja. Võron- ja vironkielisten artikkelien lisäksi otamme vastaan artikkeleita kaikilla itämerensuomalaisilla kielillä, poikkeustapauksissa myös muilla kielillä. Jokainen päänumero on vähintään kolmikielinen – alkuperäiskielisen artikkelin lopussa on aina võron- ja englanninkielinen tiivistelmä.

Artikkelit tarkastetaan. Jokaisen artikkelin arvioi anonyymisti kaksi, erimielisyyksien sattuessa kolme tarkastajaa. Sen jälkeen arvostelu lähetetään artikkelin kirjoittajalle.

Määräaika. Artikkeleita otetaan vastaan joka vuosi 15. helmikuuta saakka. Artikkelit julkaistaan saman vuoden julkaisussa.

Artikkelin muotoiluohjeet löytyvät Võrun instituutin toimituksia -julkaisun kotisivulta (wi.ee/toimonduso).

Toimittaja

PREFACE

Publications of Võro Institute have been published since 1997. Since 2007 the procedure of publication has been changed. There is a standing editor in charge, an international advisory board is involved and the series will be peer-reviewed. The publication will be registered in international indexing/abstracting services/databases.

Periodicity. Henseforward we aim to publish a main issue a year, in October, and according to material and will special editions will be published.

Theoretically and empirically well-grounded **papers are expected**. Publications are not limited to the presentations of the annual conferences of Võro Institute. We look forward to all contributions from the different fields of the study of language and culture. The interdisciplinary and comparative angle is welcome.

In the main section the contributions of researchers of Finnic and other European small languages and cultures – linguists, scholars of literature, folklorists, archaeologists, ethnologists, historians, and social scientists – are published.

In the section of essays the papers of popular interest, reviews and summaries are published. Thematic numbers, monographies, and ad hoc studies are published as special editions.

Language. Publications of Võro Institute have been since the very beginning a multilingual publication. In addition to the Võro and Estonian languages articles in all Finnic languages, and as an exception in other languages, are welcome. Each main edition is at least trilingual – the summary in Võro and in English will be always added to the original.

The papers are peer-reviewed. Each article is anonymously reviewed by two, in case of disagreement by three reviewers. The editor forwards the reviews to the author.

The deadline for papers is every year February 15. The papers are published in the issue of the year, in October.

Submission guidelines are available on the homepage of the Publications of Võro Institute (wi.ee/toimonduso).

Editor

SISUKÕRD

CONTENTS

Mauri Kiudsoo. **Teise maailmasõja järgse perioodi metsavendlusest Võrumaal** 11

Võromaa mõtsaveleq päält Tõist ilmasõta. 44

Of the partisans in Võrumaa during the post-World War II period 44

Arnold Unt. **Nõukogude julgeoleku salajased metsavendade matmispaigad** 46

Nõvvokogo julgõolõgi salahadsõq mõtsavelli matmispaigaq 52

The Soviet Committee for State Security's secret burial sites of Estonian partisans 53

Mariko Faster, Evar Saar. **Eesti metsavendade hüüdnimedest** 54

Eesti mõtsavelli kutsmisnimmist. 75

Nicknames of Estonian partisans 77

Enn Ernits. **Uut teavet vadjalaste kohta, eriti aastast 1942** 79

Vahtsõt tiidmist vaďalaisi kotsilõ, esiqeränis aastagast 1942 118

New data about the Votians, especially from 1942 119

TEISE MAAILMASÕJA JÄRGSE PERIOODI METSAVENDLUSEST VÕRUMAAL

MAURI KIUDSOO

Käesolevas artiklis käsitletakse metsavendlust Võrumaal Teise Maailmasõja järgsel perioodil. Mõnevõrra rohkem pööratakse tähelepanu 1949. a. massirepressioonide seotusele katsega likvideerida (relvastatud) vastupanu Nõukogude okupatsioonirežiimile, analüüsides ühtlasi märtsiküüditamise järgset olukorda Võrumaal. On ju nimetatud seos siiani võrdlemisi vähest uurimist leidnud. Mõistmaks 1940/50. aastail meie metsades toimunut, lahatakse esmalt metsavendluse kui nähtuse olemust.

Kes olid metsavennad?

Eesti mets ja soo on vaieldamatult osa meie ühisest ajaloost ja kultuuripärandist. Metsavendlus kui nähtus – see tähendab komme ennast võimude eest pikka aega kusagil põlismetsades, rabasaartel või ka koobastes peita – juurdus Eestis sajandeid varem kui konkreetne termin ise kasutusele võeti. Seda tõendavad nii kirjalikud allikad (kroonikad), rahvaluuleteated kui ka arheoloogiliste välitööde käigus kogutud andmed. Termin „metsavennad“ tuli eesti keeles tõenäoliselt kasutusele 19. sajandil, mil selle all hakati mõistma riigi või mõisaga vastuollu läinuid, sealhulgas ka sõjaväeteenistusest kõrvalehoidjaid. 1928. aasta 11. juuli ajalehes Vaba Maa kirjeldatakse olukorda järgmiselt: *„Palju inimesi olla ennast tol ajal kaua aastaid nekruti hirmu eest metsades warjanud, kus nad omale koopad kaewanud ja elamud asutanud“*. Kagu-Eestis oli tollal üheks peamiseks kohaks, kus metsavennad redutasid, Meenikunno soo lähedane Rebasemäe küla ja selle lähiümbrus (Kiudsoo 2019: 12). *„Räpinas, Kahkwa wallas on Rebastemäe küla, mida weel nüüdki metsad ümbritsevad. Wanasti olnud need metsad wäga suured, ulatunud Wastseliina kihelkonda ja Setumaale. Metsas olnud metsawen-*

dade asukoht. Siin leidub orge ja kuristikke, mille kallastesse metsawennad oma urkad õõnestanud, kus nad elanud ja töötanud. Terwe walla rahvas teadnud seda. Metsawendi olla siin mitu kihti olnud käsitöö poolest: ühed olnud korwipunujad, teised teinud wankrirattaid, kolmandad rehepeksu koote jne" (Kõiw 1928: 6). Meenikunno soo näol on metsavendluse ajaloo ja selle järjepidevuse uurimise seisukohalt tegemist äärmiselt huvipakkuva piirkonnaga. Lisaks legendaarsete Jaan Rootsi ja Paul Randmaa salga 1940. aastate lõpu punkritele, on seal pärandkultuuri registrisse kantud ka ühe muistse pelgupaigaga seotud objektid. Nimelt algab *Rootsi sõjaväe laagriplatsi* lähedalt *sõjatee*, mis viib Meenikunno soo keskel olevale saarele. Konkreetne salatee avastati u. 1890. aasta paiku magistraalkraavi kaevamisel, *kui sügavast soo põuest 7-8 m pikkused hästi säilinud männipalgid nähtavale tulid*[1].

Foto 1. Võrumaa ühe legendaarsema metsavenna Jaan Rootsi perekonna punker, mille ründamise käigus 1949. aasta 27. oktoobril tapeti tema kaks venda.

[1]http://eelis.ee/default.aspx?state=2;-294849174;est;eelisand;;&comp=objresult=parandobj&obj_id=-873859566 (17.04.2020)

Meile tuttava sisu ja tähenduse omandas metsavenna mõiste siiski alles 1941. aastal puhkenud Suvesõjas ja Teise Maailmasõja järgsel perioodil. Vastupidiselt inimeste seas kohati levinud eksiarvamusele, ei olnud metsavendlus oma olemuselt sugugi mitte hommikust õhtuni kestev idülliline vabadusvõitlus nõukogude korra vastu, vaid tegemist oli repressioonide eest metsa pagenud inimeste pikaajalise ja psüühiliselt raske enesevarjamisega ning seda vägagi äärmuslikes tingimustes. Enamik tänapäeva Eesti ajaloolasi pooldab seisukohta, et 1940/50. aastatel tegutsenud metsavendade hulka, keda oli Eestis üle 16 000, kuulusid võrdselt nii relvastatud vastupanuliikumises osalenud kui ka Nõukogude repressioonide eest ennast passiivselt varjanud. Viimaste seas leidus ka naisi ja isegi lapsi. Kõige ebasoodsam ja ühtlasi raskeim aastaaeg metsavendade elus oli kindlasti talv, mil maha sadanud lumekate sundis laantesse ja soodesse varjunud mehi ja naisi pikemalt paikseks jääma. Olles informatsiooni mõttes muust maailmast ära lõigatud, võis teade piirkonnas toimuvatest suurematest vene julgeoleku operatsioonidest jõuda punkrielanikeni alles koos haarangumeestega. Väljas sai vaba-

Foto 2. Metsavendade Oskar Kiudsoo ja Arvo Pildi maapealne talvepunker Eesti-Läti piiril 1953. aasta märtsis (Erakogu).

malt liikuda talvel üksnes tiheda lumesaju ja tuisuga, mis peitis kiiresti reetlikud suusajäljed. Punkri kütmiseks valiti võimaluse korral alati tuulisem ilm, võttes suitsu hajutamiseks kasutusele erinevaid ettevaatusabinõusid (Kaasik, Kiudsoo & Kuusk 2019: 1, 14–15, 63).

Enese passiivsed varjajad olid metsavendade seas selges ülekaalus ning nende peamine eesmärk oli eluspüsimine. Kuigi metsades leidus hulganisti ka aktiivseid vastupanuvõitlejaid, kes tekitasid oma „löö ja jookse“ taktikaga nõukogude korrale peavalu veel hulga aastaid pärast Eesti okupeerimist, lõppes metsavennaelu tavaliselt nii või teisiti kas surmaga lahingus või vangistusega Siberi laagrites. Teisel pool „rindejoont“ olev vastane oli lihtsalt igas mõttes ülekaalukam. Kuna 1940/50. aastatel ja ka hiljem tegutsenud metsavendi iseloomustab üldiselt soov kaitsta oma elu ja vabadust Nõukogude võimu repressioonide eest, on liikumise üht peamist eesmärki tõlgendatudki inimressursi hoidmisena (Noormets 2014: 25). Ühelt poolt on Riigikohus küll 1994. a. sedastanud, et metsavendlus oli „võitlus Eesti Vabariigi taastamiseks ning Eesti rahvale tehtud ülekohtu vastu“[2], teisalt käsitletakse metsavendi nii Eesti kui rahvusvahelise õiguse järgi

Foto 3. Endised metsavennad Venemaa vangilaagris sunnitööl 1950. aastate teisel poolel (Erakogu).

[2]https://www.riigikohus.ee/et/lahendid?asjaNr=III-1/3-19/94 (17.04.2020)

tsiviilisikutena ning nende tapmist loetakse inimsuse vastaseks kuriteoks. Eesti kohtutes on metsavendade tapmises süüdi mõistetud kolm isikut, kellest ühe tegevus seostub Võrumaaga. 1998. aastal algatati kriminaalasi endise Eesti NSV Riikliku Julgeoleku Ministeeriumi (RJM, vene k. MGB) hävitusagendi Karl-Leonhard Paulovi suhtes, kes tappis 1945. a. Võrumaal Veriora vallas metsavend Aleksander Sibula ja 1946 Alfred ja Aksel Pärli. Mõrvaragent Paulovi süüdimõistva kohtuotsuse näol andis Eesti õiguskaitsesüsteem tegelikult hukkamõistva hinnangu kõigile sõjajärgseil aastail Nõukogude Liidu okupatsiionirežiimi poolt värvatud ja kümneid metsavendi ja süütuid inimesi tapnud julgeolekuagentidele. On oluline, et järgnevalt pole mitte ühtegi inimsusvastase kuriteo süüdistusega kohtu alla antud isikut õigeks mõistetud. Osad kahtlustatavad ei elanud küll kohtuprotsessini või tunnistati tervisliku seisundi poolest võimetuks kohtu ees seisma (KAPO Ar 2000: 26–32).

Võrumaa metsavendlus perioodil 1944–1949

Eesti elanikkonna hulgas oli laialt levinud seisukoht, et Nõukogude okupatsioon kestab ainult sõja lõpuni ja siis kas „hea või kurjaga saab Eesti jälle vabaks riigiks“. Seetõttu orienteeruti alguses üksnes lühiajalisele varjamisele ning usuti peatselt saabuvasse lääneriikide sõjalisse abisse (Kuusk 2005: 36–37). Võrumaal tegutsenud Tikerpuude salga arreteeritud liige E. S. on hilisemal ülekuulamisel tunnistanud: „Bandiidigrupp, mille koosseisus ma end varjasin, pidas oma ülesandeks varjata end kuni võimu vahetumiseni Eestis, lootes välismaa sõjalisele abile, muuhulgas Inglismaa ja Rootsi poolt. Partei ja nõukogude aktivistide terroriseerimise teel püüdsime nõrgendada kohalikke võimuorganeid, aga Nõukogude Liidu sõja korral, millele me samuti lootsime, pidime haarama võimu enda kätte 1941. aasta metsavendade eeskujul“ (Kaasik, Kiudsoo & Kuusk 2019: 95). Banditismivastase Võitluse Osakonna (BVVO)[3] 1945. a. arhiivi-

[3] 1944–1947. a. juhtis Eesti territooriumil metsavendadega peetavat võitlust Eesti NSV Siseasjade Rahvakomissariaadi (SARK) Banditismivastase Võitluse Osakond (BVVO) (Kuusk 2005: 4).

materjalide hulgast võib leida mitmeid lendlehtede koopiaid ja tõlkeid, mis „Valge laeva“ ootust kinnitavad. 1945. a. märtsis levisid näiteks Võrumaal lendlehed: „Inglismaa ja USA teatasid 1944–1945. a. kogu maailmale, et nad ei tunnusta nõukogude võimu Eestis... tunnustavad aga Eesti Vabariiki, nagu see oli 1939. a... inglased ja ameeriklased tulevad kui sõbrad ja aitajad, mitte nagu vaenlased. Meie kohus on igati abistada ja toetada neid esimesi Ameerika ja Inglise sõdureid, kes õhuteed kaudu on juba siia jõudnud. Varjake neid oma kodudes! Teatage neile, mis meil sünnib, et seda teaks kogu maailm (Kuusk 2005: 37).

Võrumaa oli sõjajärgsetel aastatel üks metsavendlusest enim haaratuid piirkondi Eestis, seda nii varjajate arvukuse kui ka aktiivsuse poolest, kuigi okupatsioonirežiimile valmistasid vähemalt sama tõsist peavalu ka mitmed teised maakonnad (Kuusk 2005: 43, 60, 82). Kui 1945. aasta kevadel ja suvekuudel, tuginedes BVVO ettekannetele[4], olid Võrumaal „kõige rohkem banditsimist kahjustatud“ maakonna idaosad, täpsemini Orava-Veriora, Mäe, Meremäe, Vastseliina, Leevi, Laheda vallad, siis alates sügisest pilt muutus. Kuigi metsavendi ja nende salkasid jagus ka edaspidi üle kogu Võrumaa, kandus aktiivse metsavendluse keskkpunkt mõneks järgmiseks aastaks pigem maakonna põhjaossa. 1945. aasta septembrikuusse jääb ka Tikerpuude metsavennasalga esimene suurem operatsioon, mille käigus rünnati edukalt Kooraste valla täitevkomiteed (Laasi 1992: 24–25). Sama aasta lõpul koondusid Võrumaa ja Tartumaa piiril ühiseks tegevuseks Richard Kaldmaa, Julius Kasperi ja Mihkel Lutti metsavendade salgad, moodustades kogunisti 36-mehelise formeeringu, mis tegutses kuni 1946. aasta sügiseni (Kuusk 2005: 81).

Sõmerpalu vallas, Määritsa talus toimus 1. aprillil 1946 ka perioodi suurim lahing Aavo Pruusi poolt juhitud metsavendade salga ja julgeolekujõudude vahel. Ligi kaheksa tundi kestnud piiramise järel õnnestus lõpuks 120-mehelisel siseministeeriumi (SM) üksusel ja 15 hävituspataljoni võitlejal talu süüdata. Kaks metsavenda olid juba varem tapetud tulevahetuse käigus, kahek-

[4] ERAF 131SM.1.27, 22–23; ERAF 131SM.1.31, 2–13. Tõlge vene keelest Tiit Noormets.

Foto 4. Määritsa talu kunagine asukoht. Pildistatud septembris 2014.

sa salgaliiget valisid tulesurma, jätkates oma võitlust viimase võimaluseni. Alistumise asemel heisati taluhoonest sinimustvalge lipp. Põhjus, miks korraldati Pruusi salga likvideerimiseks SM-i suuroperatsioon, oli 25–30-mehelise metsavendade üksuse rünnak Sõmerpalu valla TK-le 13. märtsil 1946. a., mille käigus tapeti 13 Osula ja Sulbi küla „nõukogude aktivisti“ ja nende pereliiget (Kuusk 2005: 81–82; Noormets 2014: 142, 144, 172–177). Kallaletung Sõmerpalule pälvis tollal üleriigilist tähelepanu. ENSV SM eriteade 21.03.1946: „Bandiitide tunnuste ja nende tegutsemise meetodite järgi võib väita, et bandiitide tegutsemise kõikidel juhtudel Võrumaal ning Tartumaa ja Valgamaaga piirnevates valdades tegutsevad ühed ja needsamad bandiidid, mis annab alust arvata, et bandiitide grupid, mille eesotsas on Tikerpuu, Täpsi ja Leis jt., on vastastikku seotud, tegutsevad ühiselt ja ühtse juhtimise all“(Noormets 2014: 175).

Tuginedes Eestimaa Kommunistliku Partei (EKP) Võrumaa komitee poolt EKP Keskkomitee (KK) I sekretärile saadetud

kirja sisule, ilmutasid 1947. a. 1. juuni seisuga „elumärki“ vaid kolm Võrumaal „registreeritud“ metsvendade salka, milleks olid siis Tikerpuu, Heeska ja Eeriku paarikümnemehelised formeeringud. Kõige suuremat aktiivsust näidati nende poolt üles aga jällegi eelkõige Võru maakonna põhja- ja loodeosas, st. Kooraste, Linnamäe ja Kanepi vallas ning nendega külgnevatel aladel (Noormets 2014: 210).

Mis puudutab vahetult märtsiküüditamisele eelnenud aastat, siis nähtub Rahvakaitse Võrumaa staabi istungi protokollist (10.06.1948), et julgeoleku andmetel „tegutses tollal veel kolm täielikult puruks löömata jõuku, kokku 18 bandiidiga“. MGB Võru maakonnaosakonna ülema Aleksei Puškarjovi ettekande järgi olid mais-juunis „bandiitlikud elemendid aktiviseerinud oma vaenulikku tegevust ja seda eelkõige parteitöötajate vastu, pannes toime terroriakte“ (Noormets & Ohmann 2006: 182). ENSV MGB poolt koostatud „bandiitlike ilmingute“ loetelus 1. jaanuarist kuni 1. juunini, seostusid Võrumaal aset leidnud sündmused jätkuvalt rohkem maakonna põhja- ja läänepiirkondadega[5]. Võrumaaga ühenduses mainitakse ENSV MGB osakonna 2N[6] ülema 9. juuli ettekandes eraldi Johannes Heeska nime. Viimase poolt juhitud metsavendade salk, mille kohta oli juba aastaid varem avatud agentuurtoimik „Röövijad“, sooritas 1948. aastal mh. mitmeid riigiraha rekvireerimisega seotud akte, millest kuulsaim oli kahtlemata 1. detsembril aset leidnud rongiröövi Sõmerpalu jaama lähedal (Noormets 2014, 246: 258–262).

Märtsiküüditamine ja metsavendlus

Metsavendlust poleks eksisteerinud ilma rahva laialdase toetuse ja abita. Lisaks toidule ja muule varustusele saadi elanikkonna

[5] ERAF 131SM.1.128, 18–23. Tõlge vene keelest Tiit Noormets.

[6] Nõukogudevastase põrandaaluse liikumise kiiremaks hävitamiseks moodustati 1946. a lõpus NSVL MGB 2. peavalitsuse juurde eraldiseisev 2N valitsus. Samasugused valitsused formeeriti ka Ukrainas ja Leedu MGB koosseisus, kus vastupanu Nõukogude võimule oli eriti tugev. Valgevene, Läti ja Eesti MGB koosseisus moodustati 2N osakonnad (Kuusk 2009: 45).

käest ka otseseid luureandmeid ümbruskonnas toimuva kohta. Metsavendade toetamine oli seotud iseenesest väga suure riskiga. Avastamise või isegi kahtluse korral ootasid abistajaid ees piinamised, vahistamised ning Siberi vangilaagrid. Hoolimata korduvatest püüetest ja direktiividest ei õnnestunud julgeolekul metsavendlust siiski kuidagimoodi välja juurida. Oli ju EKP KK alates 23. septembrist 1946[7] võtnud vastu terve rea erinevaid otsuseid ja väljastanud mitmeid käskkirju „banditismi“ lõplikuks likvideerimiseks Eestis. Aastatega sai okupatsioonivõimudele aga üha selgemaks, et seda on võimalik saavutada üksnes ulatuslike massirepressioonide kaasabil.

1949. aasta 25. märtsi varahommikul algas NSVL MGB ja siseministeeriumi (NSVL MVD) ühisoperatsioon „Priboi“ (Murdlainetus) ehk küüditamine Balti vabariikidest. Märtsiküüditamise üks eesmärke oligi relvastatud vastupanu lõplik murdmine. Nn. kulakute kõrval kuulusid väljasaatmisele ka kõigi MGB-s arvele võetud, varem süüdimõistetud ja lahingus langenud metsavendade pereliikmed: abikaasad, lapsed, emad ja isad. Eesti NSV MGB 2N osakonna ülema Dmitri Taevere poolt 1949. a. veebruaris koostatud õiendis on maakondade kaupa kirja pandud aastatel 1944–1948 arreteeritud (2800), tapetud (675) ning jätkuvalt illegaalselt elavate bandiitide arvandmed (121). Sellest dokumendist nähtub, et nimetatud perioodil on Eestis süüdi mõistetud 490 bandiitide abistajat ja 269 natsionalisti. Eraldi mainitakse veel 49 natsionalisti, kelle asukoht on jätkuvalt teadmata. Ühtekokku seostas julgeolek 1949. aasta alguses metsavendluse ja Eesti vastupanuliikumisega 4404 inimest, kellest enamik oli selleks ajaks küll juba vangistatud või tapetud. Operatsiooni “Priboi” kavandamisel lähtus MGB arvestusloogikast, et ühte perekonda kuulub keskmiselt kolm inimest. Märtsiküüditamise käigus oli niisiis plaanis Eestist välja saata kogu “banditismi baas” ehk üle 13 000 inimese. Tuginedes eeltoodule, oli küüditamisele määratud metsavendade perekondi (“natsionalistid”) oluliselt rohkem kui “kulakute” omi (Kuusk 2009, 52–56).

---

[7]EKP KK bütoo otsus „Banditismi likvideerimise käigust Eesti NSVs“ 23. septembrist 1946 (Kaasik 2019: 117).

Väljavõte ENSV MVD Võrumaa osakonna ülema ettekandest ENSV siseministrile, 29. märtsist 1949: "...Väljasaatmisoperatsioon algas 25. märtsil 1949 kell 5.30 ning selle tulemusena oli 29. märtsil 1949 kell 12.00 väljasaatmisele kuuluvast 720 perekonnast (kokku 2100 inimest) saadetud välja 655 perekonda (kokku 1727 inimest)... Sel moel jäi väljasaatmisele kuulujaist välja saatmata 65 perekonda 373 inimesega nende väljasaatmisest kõrvalehoidmise tõttu, nende otsimine ja kinnivõtmine jätkub. Üheks väljasaatmata jäänute nii suure hulga põhjuseks on see, et kulakute ja bandiitide abistajate nimekirjad olid koostatud ammu enne operatsiooni ning operatsiooni ajaks olid toimunud suured muutused nende elukohtade osas" (Akadeemia 1999: 2418).

Küüditamisoperatsiooni kavandamisel valmistus MGB hoolikalt metsavendade võimalikeks vasturünnakuteks. MGB Võrumaa ettekandest võib lugeda: „Võttes arvesse maakonna kahjustatust bandiitlikest formeeringutest, lõime selleks, et ära hoida võimalikud rünnakud autokolonnidele nende teel pealelaadimiskohtadesse, 8 liikuvat otsingugruppi magistraalidel, mis olid bandiitide rünnakutest kõige enam ohustatud, grupp koosnes riikliku julgeoleku ministeeriumi vägede ühest ohvitserist ja 4–5 sõdurist." Operatiivgruppide vanematele koostati erijuhendid, kuidas tegutseda metsavendade relvastatud vastupanu korral". Olulist vastupanu metsavennad märtsiküüditamisele siiski osutada ei suutnud. Peamiste põhjustena olgu siinkohal välja toodud metsavendade vähene organiseeritus ja jõudude ilmselge ebavõrdsus. Kindlasti mängis oma osa ka teadmine, et relvastatud vastuhakk toob paratamatult kaasa rasked kaotused just küüditatavate endi ja lähedaste hulgas. Suurema vastupanu puudumine ja varjate hulga kasv küüditamisoperatsiooni järel aitavad taaskord mõista, et paljudel juhtudel põgeneti metsa ainult elu säilitamise ja repressioonidest pääsemise eesmärgil (Kaasik, Kiudsoo & Kuusk 2019, 79).

Foto 5. Kuna jutud küüditamisest levisid juba enne operatsiooni tegelikku toimumist, ööbisid „kulakute“ ja „ bandiitide“ lapsed 1949. aasta varakevadel sageli mõnes metsatalus või kasutati varjamiskohana ära ka kodu lähimat ümbrust. Näiteks võis lauda laka peale olla rajatud peidik, kust sai salaluugi ning sellest paremale jääva „redeli“ kaudu kiiresti metsa põgeneda. Foto on tehtud 2015. aasta juulis Võrumaal, Rammuka külas.

Metsavendluse uus laine

Küüditamine, mis purustas täielikult senise maa-elu, murdis küll pikemas perspektiivis metsavendluse selgroo, kuid esialgu tõi see kaasa relvastud vastupanuliikumise aktiivsuse järsu tõusu. Nüüd varjusid metsasügavustesse ka inimesed, kellest osadel polnud enam midagi kaotada. Nad olid juba küüditamise tagajärjel jäänud ilma kõikidest oma lähedastest. Nii mõndagi lindpriid suutis veel elus hoida vaid tahe kätte maksta. Näiteks meenutati küüditamisest imekombel pääsenud Võrumaa koolipoissi Rein Palosaart (1933–1951) hiljem kui sõbralikku, rahumeelset ja tasakaalukat noormeest, kes ei talunud isegi vere nägemist. „Kui talus tapeti siga, ei suutnud ta seda kunagi pealt vaadata“. Pere küüditamise järel muutus kõik päevapealt. Reinus murdus midagi ning see murdumine oli lõplik. Kaotanud Siberile kõik oma lähedased, suundus poiss kooli asemel metsa, et küüditajatele veriselt kätte maksta. Pidades jahti nõukogude repressiivpoliitikas aktiivselt osalenud inimesele, tappis Rein Palosaar kahe aasta jooksul 19, teistel andmetel isegi 24 kollaboranti.

Foto 6. Võrumaa koolipoisi Rein Palosaare esimene talvepunker.

Nende hukkamiste puhul polnud tegemist suvalise püssipaugutamisega, vaid Kagu-Eesti punkrites langetatud surmaotsuste täideviimisega. Eriti tihedalt suhtles ta legendaarse Jaan Rootsi salgaga, mille operatsioonidest ta ka ise koos saatusekaaslastega osa võttis. Kõik lõppes 10. aug. 1951, mil mindi hukkama Loosi külanõukogu esimeest, kes oli varemalt olnud aktiivselt tegev banditismivastase võitluse osakonnas. Mehe kinnivõtmisel sattusid metsavennad Jaan Roots, Elmar Käis ja Rein Palosaar aga varitsusele, mille tagajärjel Palosaar langes tulevahetuses, olles jäänud katma teiste taandumist. Hiljem on avaldatud arvamust, et tõenäoliselt oli tegemist teadliku ohverdusega, kuna tuberkuloos, mis tal jooksmist takistas, oli selleks hetkeks juba kaugele arenenud. Noormees, keda julgeolek iseloomustas kui „eriti sadistlikku bandiiti“, oli tollal vaevalt täisealiseks saanud (Kaasik, Kiudsoo & Kuusk 2019: 51–52, 80).

Võrumaa Julgeoleku ülema Puškarjovi esinemisest Võrumaa parteiaktiivil 16. novembril 1949: „Võrreldes praegust olukorda aasta alguse omaga, tuleb märkida, et see on märgatavalt erinev. Kui 1949. aasta jaanuaris-veebruaris maakonnas tegutses kolm väikest bandet, siis pärast kulaklike ja bandiitlike elementide väljasaatmist Liidu kaugematesse piirkondadesse bandede arv suurenes. Seoses mõnede partei- ja nõukogude töötajate reetlikusega ei õnnestunud meil täielikult puhastada vaenulikest elementidest. Bandiitlikele ja kulaklikele elementidele anti võimalus hoiduda Eesti NSV-st väljasaatmisest kõrvale ja sellega täiendada bandesid mitte vähem kui 100 vihase bandiidiga. Maakonna territooriumil hakkas tegutsema 10 bandet mitte vähem kui 110 osavõtjaga[8]“.

Kuigi vahetult pärast küüditamist asus end võimude eest varjama küllaltki suur hulk inimesi, suutsid vähesed neist kohaneda vastupanuliikumise aina karmistuvate reeglitega ning pikemaks ajaks metsavendade hulka jääda. BVVO oli juba 1946. a. aruannetes märkinud, et enamik metsavennasalku on loodud aastatel 1944–1945 ning uusi tulijaid on tegelikult vähe (Kuusk 2009: 56). Kogemusteta metsavennad olid 1949. aastaks aga julgeolekuorganitele juba suhteliselt kergeks saagiks (Kaasik 2019: 118).

---

[8]ERAF, f. 18, nim. 8, s. 6, l. 156. Tõlge vene keelest Evald Laasi.

Foto 7. Jõulud punkris oletatavasti 1952. aastal. Vasakult: Endel Tikerpuu, Taisto Praks ja Juhan Tikerpuu (Riigiarhiiv).

Märtsiküüditamise järgsel perioodil olid sunnitud oma asukohta ja ka taktikat(?) muutma vennad Tikerpuud. Nende nimi tuleb esimest korda metsavendlusega seoses esile 1945. aasta aprillikuus, mil Eesti NSV MGB Võru maakonna osakond avas agentuur- ja juurdlusmaterjalide alusel agentuurtoimiku nr. 46 „Terroristid“ *terroristliku bandiidigrupi* kohta, mis tegutses endise Võru maakonna territooriumil ja mille peamees oli Tikerpuu. Konkreetset gruppi, millega oli seotud 25 metsavenda, pidas julgeolek sõjajärgseil aastail Võrumaal üheks kardetumaks. Vennad Tikerpuud alustasid aktiivset tegevust Põhja-Võrumaal juba enne sõja lõppemist. Esimesena sai neist surma Mihkel (s. 1912), kes tapeti Kooraste metsas punkrilahingus 26.11.1945. Jaan Tikerpuu (s. 1923) õnnestus julgeolekul 21.04.1947 kätte saada elusana ning ta vabanes vangilaagrist alles 1964. aastal. Nii Endel (s. 1918) kui Juhan (s. 1927) pidasid metsas vastu veel umbes kuus aastat, kuid 1953. a. märtsikuise sisevägede suuroperatsiooni käigus langesid nemadki.

Foto 8. Pilve metsavennasalga 1953. aasta punkri asukoht Misso lähedal.

Tikerpuud varjasid ennast Võrumaa väga erinevais paigus. Vastseliina rajooni pagesid nad lõpuks tõenäoliselt Haljand Kooviku hukkumise järel, kellega oldi aastaid koos tegutsenud. Kohaliku rahva hulgas Rohelise Kindralina tuntud Kooviku saatust on katnud saladuseloor. Viiekümnendatel olla teda nähtud Võru raudteejaamas, seitsmekümnendatel Kiviõli kandis jne. Temast sai aja möödudes samasugune legend nagu Pargasest või Hirmus-Antsust. Arvatavasti lasi Koovik endale 4. juunil 1949 peale haavata saamist ise kuuli pähe. Misso piirkonnas ühinesid Endel ja Jaan Tikerpuu Pilve metsavendade salgaga, mille koosseisu jäid nad kuni lõpuni. Nimetatud perioodil Vene julgeolekul nende elusoleku kohta tõenäoliselt igasugused andmed puudusid (Kaasik, Kiudsoo & Kuusk 2019: 94–96).

Kui Misso valla õhustik oli vahetult sõjajärgsetel aastatel teatud põhjustel rahumeelsem kui naaberaladel, siis 1949. aastal seis muutus. Kuigi pealekaebajaid ja kollaborante jagus ka sellesse Eesti kagunurka ja mitte vähe, kellelt pärit informatsioo-

ni põhjal teostati haaranguid tabamaks metsavendi, kes varjasid ennast esimestel aastatel kas lihtsalt kodus või naabertalu põranda alla ehitatud punkrites, oli olukord siiski perioodil 1944–1948 naabervaldade omast mingil määral stabiilsem. Nagu selgub 22. veebruaril 1949 Võrumaa Töörahva saadikute nõukogu täitevkomitee (TK) vaneminstruktor Johannes Koroli koostatud ettekandest, oli sellel perioodil Misso vallas kord täiesti käest ära, mis puudutab siis "klassivaendlaste pugemist nõukogude asutustesse", kus nad said "jätkata oma kahjustavat tegevust". Koroli ettekandes välja toodud nimesid uurides jääb mulje, et Misso olid tollal teadlikult pagenud ka mõned naabervalla kodanliknatsionalistid, kulakud, *sakslaste käsilased* jne. Lisaks olevat Misso valla TK kohalike kulaklike perekondade suhtes kaitsval positsioonil. Viimati mainitud viga parandati välise sekkumise järel muidugi õige ruttu. Lisaks juba olemasolevale neljale kulaklikule majapidamisele avastati kibekiiresti veel kaksteist uut „ekspluataatorit". Küüditamine tegi ka muule "korralagedusele" Misso vallas muidugi kiire ja valulise lõpu. Nagu mujal Eestis, täienes peale 25. märtsi oluliselt Misso valla metsavendade nimekiri. Nii mõnigi Koroli ettekandes manitud inimene kaotas oma elu Vastseliina rajoonis 1951–1953 toimunud veristes punkrilahingutes. Näiteks August Kuus, kes oli 1949. aasta alguses Misso meierei juhataja, jäi märtsiküüditamise käigus ilma oma abikaasast ning oli ise sunnitud alustama lindprii elu. Kuigi tal õnnestus 1951. a. Saika lahingust eluga välja murda, langes ta siiski kaks aastat hiljem aset leidnud Puutlipalo punkrilahingus (29.03.1953), mil 5 meest ja 3 naist otsustasid end elusalt julgeolekule mitte kätte anda. Võrumaa TK vaneminstruktor Korol tapeti metsavendade poolt, koos ühe teise (kuri)kuulsa punaaktivisti Hans Valliga, aga 29. mail 1950 Vana-Koiola lähedal (Kaasik, Kiudsoo & Kuusk 2019: 40–41).

Küüditamisejärgsel ajal sagenesid rünnakud nõukogude aktiivi vastu, seda nii nende osaluse tõttu küüdiamisel kui ka vastuseks järjest jõhkramaks muutuvatele võtetele metsavendluse mahasurumisel. Banditismiilminguid ehk metsavendade väljaastumisi loendati aastal 1949 koguni 310 – see arv ületas 1947–1948. a. näitajad kahekordselt. Nii tapeti metsavendade poolt ametliku statistika kohaselt 1949. aastal kaks MGB töötajat, 10

Foto 9. Saika lahingu mälestuspäeval punkriaseme juures (07.03.2020).

miilitsatöötajat, 59 nõukogude aktivisti (sh ka hävituspataljonlased) ning 46 kohalikku elanikku. Lisaks sai haavata veel 41 isikut (sh 29 „aktiivi“ liiget) (Kuusk 2009: 57, table 2).

Näitena mainiksin siinkohal Võrumaal Vastse-Roosas toimunut. „18. mail, vastu 19. maid umbes kella ühe paiku öösel tungisid bandiidid läbi akna sm. P. korterisse (Vastse-Roosa külanõukogu esimees – M.K.). Kui aken oli purustatud ja üks bandiitidest poole kehaga aknast sees – ühes käes brauning ja teises taskulamp, karjus ta: „Ära lesi, tõuse üles!“. Läbi akna tuppa tulnud bandiit küsis sm. P. nime, millise sm. P. ütles. Selle peale sissetulnud bandiit ütles – „ha-ha, palju inimesi saatsid Venemaale, ning kus on dokumendid?“. Sm. P. hakkas dokumente pluuse taskust otsima, et aga nii ruttu ei saanud dokumente kätte, siis võttis bandiit temalt pluuse, otsis taskud läbi, võttis taskust kõik dokumendid välja, sealhulgas ka parteipileti, pööras akna poole kus oli teine bandiit. Kui dokumendid läbi vaadatud, pani need taskusse tagasi, võttes ära parteipileti. Peale selle küsis bandiit uuesti, et kui palju inimesi oled Venemaale saatnud, et sina olid selle musta nimekirja koostaja? Väljasolev mees ulatas kaks paberilehte toasoleva mehe kätte, kes andis ühe sm. P. kätte, teise tema abikaasale ja käsutas lugeda. Lehed olid masinaga kirjutatud üleskutsed. Peale selle kordas bandiit uuesti küsimust: „Palju inimesi saatsite ära?“ mille peale sm. P. vastas, et ta pole kedagi ära saatnud. Peale selle tulistas bandiit sm. P., kuul tungis läbi vasakpoolse rinna lihaste, abikaasa käest läbi ja peatus jalas. Siis ütles bandiit, et proua siduge oma haavad kinni, meie ei tahtnud Teid lasta. Siis pöördus bandiit sm. P. poole, nõudes teda kaasa M. poole, sm. P. keeldus seda tegemast, millepeale bandiit tulistas teda parempoolsesse õlga, ning hüppas ise aknast välja. Hiljem valgustas bandiit taskulambist sm. P., ning ütles, et polegi pihta saanud, sellepeale lasi veel ühe lasu, milline läbis sm. P. suud ja tungis kaela seest välja. Peale selle läksid bandiidid ära (Laasi 1992: 94).

Kuigi 1949. aasta märtsiküüditamisega ja sellele järgnenud metsavendade vastaste operatsioonidega loodeti kiiresti täita üks EKP KK poolt julgeolekuorganitele seatud peamisi ülesandeid, murda aktiivse relvastatud vastupanu selgroog, siis tegelikkuses nii ei läinud. Samuti ei kajastu positiivne lõpptulem ENSV võimuladviku EKP KK büroo dokumentides. Sisuliselt tervet 1949. aastat võib vastaspoole vaatevinklist lähtudes iseloomustada kui üht otsatut läbikukkumiste jada (Kaasik 2019: 120).

EKP KK võttis vahetult peale märtsiküüditamist (30.03.1949) vastu otuse, mille kohaselt pidid nüüd metsavendluse „jäänused“ kiirkorras likvideeritud saama (Saueauk 2013: 202). ENSV MGB seda aga täita ei suutnud ning banditismi lõpliku likvideerimise korraldusest sai üks järjekordne „viimne pingutus“. Tegelikult midagi uut see otsus ei sisaldanudki, vaid kordas üle juba julgeolekujõududele varem seatud ülesandeid (Kaasik 2019: 117).

Kuna 30. märtsi korraldus osutus MGB-le ülejõu käivaks, võeti 18. mail EKP KK bürool vastu täiendav korraldus „Banditismivastase võitluse tugevdamise olukorrast ja meetmetest vabariigis“. Selles tõdeti, et vaatamata küüditamisele, on viimasel ajal bandiitlik tegevus isegi aktiviseerunud ja seda eelkõige Võru, Lääne, Viru ja Pärnu maakondades (Saueauk 2013: 202). Eelpoolnimetatud otsuse täitmist arutati 27. augustil EKP KK bürool, võttes aluseks KK administratiivosakonna asetäitja Johannes Tipneri 8. augusti ettekande. Viimasest selgus, et vaatamata selgesõnalistele korraldustele, ei näita metsavendlus sugugi veel raugemise märke, pigem vastupidi. Tipner tsiteeris muuhulgas EKP Võrumaa komitee sekretäri Aleksander Pankratovit: „Peale kulakluse ja muu nõukogudevastase elemendi maakonnast väljasaatmist tugevnes banditistlike gruppide tegevus nende isikute arvel, kes hoidsid eemale väljasaatmisest, täienesid varemtegutsenud grupid, moodustusid uued banded“. Oma jutu illustreerimiseks esitas Tipner mittetäielikud andmed 1. juunist kuni 1. augustini. Nimetatud ajavahemikul esinenud Eestis 73 „aktiivse bandiitluse ilmingut“, sh 30 terroristlikku akti, mille käigus tapeti 33 aktivisti, 32 riigi- ja ühiskondlike varade relvastatud röövi jne. Esile kerkisid Võru- ja Jõgevamaa. Kogu banditsimivastane võitlus hinnati nõrgaks ning 18. mai otsuse täitmine ebarahuldavaks (Kaasik 2019: 120–121).

Septembris 1949 koostas Tipner põhjaliku õiendi KK büroo banditismivastase võitluse kohta käivate otsuste täitmisest Võru maakonnas, mis iseloomustas sealset olukorda üsna tumedates toonides. Tipner oli käinud kohapeal kontrollimas nii Võru maakonnakomitee kui ka MGB ja MVD osakondade tööd. Ta leidis, et Võru maakonnas oleks tingimata vaja tugevdada repressioone bandiitide käsilaste ja muu nõukogudevastase elemendi suhtes,

sest ilma tuntavate löökideta bandiitide baasi pihta, ei saa olla ka täielikku edu bandiidigruppide endi likvideerimisel. Pärast kontrollreidi saatis Tipner Võru maakonnakomitee sekretärile konkreetsed juhised banditismivastase võitluse valdkonnaga tegelemiseks, sh mõnede ametnike kohalt mahavõtmiseks (Saueauk 2013: 204–205).

7. oktoobril 1949 koostas administratiivosakond uue ettekande KK büroo 27. augusti otsuse täitmisest. Selles tõdeti mitterahuldava olukorra jätkumist (Saueauk 2013: 204). „Praegusel ajal on badititismist kõige enam kahjustatud järgmised maakonnad: Võrumaa (kõige nakatanum kõigist maakondadest), Jõhvimaa, Virumaa, Jõgevamaa ja Järvamaa...Sel eesmärgil, et kontrollida banditismi likvideerimise abinõude täitmist ja osutada kohapeal praktilist abi, saadab Eestimaa Kommunistliku (bolševike) Partei Keskkomitee administratiivosakond kokkuleppel riikliku julgeoleku ministeeriumi ja siseministeeriumi juhtkonnaga lähipäevil vastutavatest seltsimeestest koostatud eribrgiaadid Võrumaale ja Jõhvimaale...“ (Noormets 2014: 329).

EKP KK administratiivosakonna 1949. aasta 22. oktoobri õiendis märgitakse, et Võru on jätkuvalt enim banditismist saastunud maakond, kus tegutseb 10 erinevat gruppi. Järjekordsel metsavendluse likvideerimise arutelul EKP KK büroos 1949. a novembrikuu alguses teatas minister Boris Kumm, et MGB Võru maakonnaosakonna ülem major Puškarjov on ametist vabastatud. Nikolai Karotamme häiris Puškarjovi poolt EKP KK-s välja öeldud seisukoht, et Võrumaa „elanikkond hakkab neutraliteedist väljuma“. Ilmselt oli Puškarjov pidanud silmas maapiirkonna elanike kaldumist üha rohkem metsavendade poolele. Karotamme arvates ei olnud taoline hinnang õige ning oli tingitud elanike terroriseerimisest bandiitide poolt, mis sai omakorda võimalikuks tänu MGB nõrgale tööle. Karotamm pidas väljakannatamatuks olukorda, kus bandiidid tegutsevad Eesti NSV-s veel ka selle kümnendal aastapäeval (1950). EKP KK büroo 2. novembri otsuses nõuti järjekordselt metsavendluse likvideerimist Võrumaal ja seda lähima 2-3 kuu jooksul (Saueauk 2013: 205).

Fotod 10 ja 11. Paul Randmaa metsavenna salga punkriase.

Viimane vastupanu

1949. aastal õnnestus vene julgeolekul mõrvata või vangistada siiski terve rida legendaarseid metsavendi ja nende kaaslasi. Võrumaa taustaga vastupanuvõitlejatest olgu siinkohal mainitd Haljand Kooviku („Rohelina Kindral“), Voldemar Piho ja Paul Randmaa nimi (Kuusk 2009: 56–57). 1949. aasta 27. oktoobri hommikul piirati sisse Veriora vallas Meenikunno soo servas asuv Rootside perekonna märtsiküüditamise järgselt rajatud punker; kaks metsavenda tapeti. Jaan Roots, kes viibis samal hetkel vaid 1,5 km kaugusel asuvas Randmaa salga punkris, mida hiljem samuti rünnati, pääses napilt eluga. Nimelt õnnestus tal koos kolme kaaslasega piirajate rõngast välja murda. Ülejäänud varjajad: kolm naist ja kaks meest, sh. Randmaa ise, said aga lahingu käigus surma. Jaan Roots, kui üks Võrumaa legendaarsemaid metsavendi, kes oli varemalt olnud tegev ka koolinoorte vastupanugrupis, jätkas aktiivset tegutsemist kuni 1952. aasta 6. juunini, mil ta koos oma rühma tuumikuga Räpina lähedal Ristipalos Veriora metsamajandi palgaraha rekvireerimise katsel lõksu meelitati ja tapeti. (Aarop 2007).

Kuigi Moskva seisukohalt jättis siinse MGB tegevus endiselt tugevasti soovida, kujunesid aastad 1950–1951 Eesti vastupanuliikumisele raskeiks. Juba 1949. a oli märtsiküüditamise ja arvukate tšekistlik-sõjaliste operatsioonide abil antud metsavendlusele valus hoop ning mõrvatud terve rida selle juhte. Samuti suurenes 1950–1951. a. märgatavalt õpilas-vabadusvõitlejate üle peetud kohtuistungite arv. Vene julgeolek likvideeris neil aastatel Eesti tuntuimad põrandaalused noorteorganisatsioonid, sh. „Salajase Kuperjanovlaste Organisatsiooni“ (Kuusk 2009: 60). Viimane, mille eesmärgiks oli rahvusliku propaganda levitamine ja sidemete loomine metsavendadega, moodustati 1947. a. detsembris Võru keskkooliõpilaste poolt. Organisatsioon likvideeriti vene julgeoleku poolt peale ühe selle liikme sissekukkumist 1949. aasta lõpul; viimased vahistamised toimusid 1950 jaanuaris (Aarop 2008).

Metsavendluse nö lõplikust likvideeerimisest oli asi aga veel kaugel. 1950. aasta oktoobris saatis ENSV julgeolekuminister Valentin Moskalenko regionaalosakonna ülematele kirja, milles

tõdes taas kord „bandiitliku ja kuritegeliku elemendi märkimisväärset aktiviseerumist“ ning jagas korraldusi edasiseks tegutsemiseks. Ministri sõnul oli viimasel ajal oluliselt kasvanud just kooperatiivikaupluste, meiereide ja teiste riigiasutuste röövimiste arv (Kuusk 2009: 58). Tõepoolest, pärast küüditamist ja kolhooside moodustamist 1949. aastal oli ka Võrumaa metsavendade toiduga varustamine muutunud neid seni toetanud talunikele raskeks, inimestel endil läks toiduga kitsaks, loomad ja kogu vili võeti kolhoosile. Lisaks olid paljude omaksed Venemaale küüditatud. Eluks vajaliku hankimiseks oldi sunnitud röövima kauplusi ehk kooperatiive ja kolhoosi loomi. Kaupluseröove võeti ette sagedamini kui kord kuus (va. talvel), sellele lisandus liha hankimine. Rööviks valmistuti, tehti luuret, selleks liitusid mitme grupi inimesed (Pukkonen 2011).

Metsavendade jätkuvad väljaastumised pälvisid loomulikult suurt tähelepanu ja kriitikat ka Moskvas. 28. oktoobril 1950 läkitas NSVL MGB ministri asetäitja Nikolai Selivanovski minister Moskalenkole kirja, milles nentis, et vaatamata banditismiilmingute kiirele kasvule, ei ole julgeoleku poolt viimase kahe kuu jooksul täielikult likvideeritud ainsatki bandet. Ilmselt töötavad ENSV MGB juhtivkoosseis ning linna- ja rajooniosakondade ülemad agentuuriga ebapiisavalt, ei osale vahetult bandede jälitamises ja likvideerimises, banditismiilmingute korral võtavad abinõud tarvitusele hilinemisega ning kurjategijate jälitust lõpuni ei vii, kirjutas Selivanovski (Kuusk 2009: 59).

7.03.1951 toimus lõpuks esimene suurem lahing Vastseliina piirkonnas, kui julgeolek ründas ülekaalukate jõududega Kundsa külas asuvat Saika punkrit. Neli tundi kestnud tulevahetuses hukkus 6 metsavenda, julgeolekujõud kaotasid surnutena 5 sõdurit, neist ühe leitnandi. Kaks metsavenda, August Kuus ja Richard Vähi, suutsid end piiramisrõngast välja murda ja joosta lähedal asuva talu õuele, kust võtsid hobuse ja põgenesid kahekesi ühe hobuse seljas kaugemale metsatallu. Hukkunud metsavennad pandi Vastseliinas külarahvale tunnistamiseks välja. Pärast Saika punkrilahingut Nõukogude julgeoleku poolt metsavendade sugulaste ja abistajate ülekuulamistel kasutatud ebainimlikest meetoditest annavad üksikasjaliku ülevaate MGB Eriinspektsiooni materjalid. Lisaks elektriga piinamisele kuulus

Foto 12. Mälestustähis Saika punkrilahingus langenud metsavendadele.

tšekistide tavaarsenali vangistatute peksmine. Paljudel juhtudel oli „füüsiline mõjutamine“ sanktsioneeritud julgeolekuministri enda allkirjaga ja selle detaile kirjalikult ei täpsustatud (Pukkonen 2011; Kaasik, Kiudsoo & Kuusk 2019: 88–90).

Foto 13. Vastseliina „hall maja“, kus tegutses julgeolek. Foto märtsist 2013.

Aastatega Moskva rahuolematus siiski aina kasvas ja kasvas, sest kauaoodatud murrang relvastatud vastupanuliikumisega peetavas võitluses jäi saabumata nii Balti vabariikides kui ka Valgevenes ja Lääne-Ukrainas. 24. jaanuaril 1953 andis NSVL MGB välja käskkirja nr. 0062, mis kandis pealkirja „Abinõudest natsionalistliku põrandaaluse ja selle relvastatud bandede likvideerimisel Ukraina ja Valgevene lääneoblastites, Leedu, Läti ja Eesti NSV-s“. 10. veebruaril 1953 edastas Eesti NSV julgeolekuminister Moskalenko Moskvasse üksikasjalise „Abinõude plaani natsionalistliku põrandaaluse ja selle relvastatud bandede likvideerimiseks Eesti NSV-s“. Plaan nägi ette 15 Eestis teadaoleva metsavennasalga ja 91 üksikmetsavenna hävitamist, üles oli loetletud vastupanugruppide liikmeskond, kõik neid jälitavad agendid ja vastutavad tšekistid. Iga arveloleva metsavennasalga hävitamiseks tuli moodustada eraldi operatiivgrupp. Kuigi 1953. a. veebruaris rünnati üle kogu Eesti metsavendade tugipunkte, võeti erilise tähelepanu alla Kagu-Eesti (Kuusk 2019: 62; KAPO Ar 2012: 29).

Foto 14. Richard Vähi koos tütrega. Foto tegemise ajal oli ta juba metsavend (Erakogu).

Foto 15. Rudolf Koemetsa salga punkriase Läti kirdenurgas.

1953. aasta alguses luges ENSV MGB „banditismist enim saastunuks“ piirkonnaks Eestis just Vastseliina ja Võru rajooni. Seal varjas end vähemalt 4 metsavennasalka kokku 30 liikmega, kes teadaolevalt tegutsesid ka Pihkva oblastis ning Lätis. Suurimat peavalu valmistas neist julgeolekule Richard Vähi (s. 1918) juhitud salk, kelle kohta oli MGB juba aastaid tagasi avanud agentuurtoimiku „Roomajad“. Vähi salga likvideerimise eest kandis vastutust 12-liikmeline julgeolekuohvitseride grupp, mille eesotsas seisis Eesti NSV julgeolekuministri asetäitja polkovnik Aleksander Tšernov isiklikult. Kuigi Vähi salga arvele sai kirjutada üksnes eluspüsimiseks hädavajalike toidu- ja töostuskaupade võtmisi poodidest, seisis see 1953. aastal koostatud metsavendluse vastase võitluse plaanis tähtsuselt esikohal. Vene julgeolek ei andestanud Vähile ega ühele tema kaaslasele eluga pääsemist Saika punkrilahingust. Enamik sellest salgast oli end varjama asunud 1949. a. märtsiküüditamise järel. Lehte-Kai Ojamäe oli kuulunud varemalt ka Võru keskkooli salajasse noorteorganisatsiooni: „Eesti Vabaduse Eest“; lätieestlasest metsavend August Kurra aga tegutsenud koos Rudolf Koemetsa salgaga *Alūksne* rajoonis (KAPO Ar 2012: 29–30; Pukkonen 2011).

Foto 16. Puutlipalo, Viglasoo ja Lükka punkris tapetud metsavendade maiste jäänusete ümbermatmine Vastseliina kalmistule 2013. aasta 21. septembril.

Kagu-Eestis algas suuremahuline välioperatsioon, milles osalesid ka NSVLi SMi sisevägede üksused, Haanjas asuva Härämäe punkri ründamisega 28.02.1953. Järgnes kuu aega kestnud inimjaht, mille käigus julgeolek vahendeid ei valinud; lisaks füüsilisele piinamisele kasutati ka vaimset terrorit, võttes väljapeilitud punkrite juurde näiteks kaasa seal varjanud isikute alaealisi lapsi. ENSV julgeolekuministri asetäitja poolt kohapeal isiklikult kureeritud operatsioon päädis lõpuks Vähi salga punkri hävitamisega Puutlipalos 29. märtsil 1953, milles haarangu hetkel viibinud 5 meest ja 3 naist tapeti. 6. aprillil raporteeris ENSV julgeolekuministeerium EKP KK esimesele sekretärile Johannes Käbinile võidukalt „natsionalistlike bandiitide formeeringute“ täielikust likvideerimisest Vastseliina rajoonis, kus erinevate operatsioonide käigus oli tapetud 16 ja arreteeritud 11 metsavenda; lisaks vahistati 16 metsavendade abistajat ja 2 illegaali. Üks ajastu oli ka metsavendade “viimaseks kantsiks” ristitud

Eesti kagunurgas sellega lõpule jõudnud (Kuusk 2009: 62; Kaasik, Kiudsoo & Kuusk 2019: 91–92).

2011. aastal teatati Kaitsepolitseiametile salajase matmispaiga tunnustega kohast Võru linna piirist 1,6 km kaugusel Reedopalo metsas. Sündmuskoht langes kokku kohalike elanike ja endiste metsavendade lähedaste ütlustega võimalikust Nõukogude okupatsiooniohvrite salakalmistust. Järgnevalt aset leidnud uuringute käigus selgus, et avastatud massihaua näol on tegemist paigaga, kuhu vene julgeolek lasi peita kahes 1953. aasta punkrilahingus (Puutlipalo ja Viglasoo) tapetute maised jäänused. 60 aastat pärast okupatsionivõimu kuriteo ohvriks langemist oli kümnel Võrumaa naisel ja mehel võimalik saada endale vääriline puhkepaik Vastseliina kihelkonnakalmistul (Kapo Ar 2012: 28, 32).

Need, kes ei alistunud

1953. aasta algupoolel toimunud rünnak, millest eelpool lähemalt juttu oli, jäi viimaseks Moskvast koordineeritud sõjaliseks suuroperatsiooniks, mis Eesti vastupanuliikmise mahasurumiseks ette võeti. Metsavendlust küll lõplikult likvideerida ei õnnestunud, kuid Stalini surm ning sellele järgneud julgeolekustruktuuride reformid lõpetasid senise praktika (Kuusk 2009: 62). Kuigi Eesti metsavendluse lõpuks peetakse kokkuleppeliselt 1950. aastate keskpaika, jäi ometi metsadesse edasi mehi, kes ei alistunud. Näiteks 1949. aasta märtsiküüditamise ajal küüdirongist pagenud vennad Aksel ja Arnold Ojaste legaliseerusid 1963. aastal; 1967. aastal arreteeriti Võrumaal Kraavi lähedal vennad Aksel ja Hugo Mõttus (Noormets 2014: 23–24). Kuigi praeguse uurimisseisu juures loetakse viimaseks varjajaks Paul Retsi, kes suri nö vaba mehena Kesk-Eestis Lebavere külas 28. jaanuaril 1987 (Kuusik 2018: 186), seostuvad viimased võitluses langenud metsavennad just Võrumaaga. Kui 2. juunil 1974 kustutati Valgjärvel Kalev Arro eluküünal, siis 28.09.1978 jõudis viimaks järg August Sabbeni, kelle surmasaamise täpsete asjaolude kohta on liikumas siiani väga erinevaid versioone ja legende. Üks on kindel: tema elu lõppes Võhandu jões Paidra ja Leevi küla lähedal arreteerimiskatse käigus.

Foto 17. August Sabbe varjas end selle rehiaelamu lakas alates 1954. aastast (Foto: Üllar Kurik).

Sabbe (hüüdnimega *Kombu*) elukäik esimesel kümnel sõjajärgsel aastal on võrdlemisi hästi rekonstrueeritav, seda siis tänu kuulumisele Jaan Rootsi metsavendade salga koosseisu, kelle allesjäänud liikmetega ta peale 1952. a. saatuslikku Ristipalo sissekukkumist veel paar aastat Taevaskoja punkris elas. Hoopis vähem teame me aga tema viimasest veerandsajast metsavenna aastast. Õigupoolest varjutas seda kuni päris viimase ajani suur saladuseloor. Tänu välitöödele maastikul, aga peaasjalikult ikkagi Sabbe varjamisega seotud inimeste tunnistustele, oleme saanud selles vallas nüüdseks siiski oluliselt targemaks. Kuigi suur töö nö lõpliku pildi kokku panekul seisab lähiajal veel alles ees, saame me juba praegu väita, et alates 1954. aasta veebruarist, mil Rootsi salga ellujäänud liikmed lahkusid Taevaskoja punkrist, asus Sabbe varjama end üksinda ühes talus, mis asetses teistest asustatud punktidest eemal. Talviti elas ta sealse rehielamu lakas, viibides muidugi aeg ajalt ka eluruumides ja saunas. Suveperioodidel ööbis ta aga sama talu küünis. Aastaid hiljem ehitas

ta metsasügavustesse hästi varjatud maa-aluse punkri, kuid tihe side oma endiste varjajatega jätkus kuni hukkumiseni Võhandu jõe ääres kala püüdes (Kurrik & Kiudsoo 2019: 85–87).

Nendest jäävad ainult laulud

Eelnevalt sai antud lühiülevaade Teise Maailmasõja järgsest Võrumaa metsavendlusest, keskendudes rohkem märtsiküüditamise ajal toimunule ja sellega haakuvale perioodile tollases vastupanuliikumises. Lugejate silme ette toodi üksnes pisikene osa ühest meie lähiajaloo süngeimast ajajärgust. Sarnaselt ülejäänud Eestile koosneb ka Võrumaa metsavendluse suur lugu tegelikult sadadest ja tuhandetest üksteisest selgelt erinevatest lookestest ning inimsaatustest, mida kokkuvõtvalt edasi anda ongi äärmiselt raske. Samas lasub meil, iseseisvas Eestis hariduse saanud ajaloolastel kohustus neid karme aastakümneid tulevaste põlvede tarbeks uurida ja talletada. Me ei tohi unustada neid rahvuskaaslasi, kes repressioonide eest pääsemiseks või okupatsioonirežiimiga koostööst keeldumise märgiks olid sunnitud valima elu, mille tegelikku olemust ja raskust meie põlvkond endale enam ette kujutada ei suuda.

Üks Eesti tähelepanuväärsemaid metsavendluse mälestuskomplekse paikneb just nimelt Võrumaal, Vastseliina kihelkonnakalmistu edelaosas. Tegemist on väljakuga, kus lisaks kesksele, kolme kuuske kujutavale monumendile, paiknevad veel nö punkritepõhised „kuused“. Viimastega seonduvad omakorda langenud metsavendade hauad, millesse on ümbermaetud julgeoleku salakalmistutelt jm välja kaevatud ja DNA abil identifitseeritud inimeste säilmed. Osad hauaplaadid on paraku siiani kenotaafid. 2019. a. oktoobri lõpus avati Kagu-Eesti metsavendlust käsitlev püsiekspositsioon ka Vana-Võromaa Kultuurikoja muuseumis, kus lisaks Arnold Undi poolt koostatud tekstistendidele ja metsavend Alfred Käärmanni omaaegsete näpunäidete järgi valminud punkrimaketile, tutvustatakse ka mõningaid Võrumaa metsavendadega seotud esemeid.

Kuigi metsavendluse uurimisega on Eestis tegeletud alates taasiseseisvumise algusest saadik, leidub siiani veel väga palju

„valgeid laike“, kuhu ajaloolase jalg pole piltlikult öeldes astunud. Saamaks vähegi tõepärast pilti varjajate igapäevaelust ja -tegemistest, aga samuti punkriarhidektuurist ja -kaitsest, tuleks lisaks arhiivimaterjalidele ja mälestustele kaasata uurimisse kindlasti ka arheoloogilised allikad. Kuigi Võrumaal sai metsavendade elupaikade süstemaatilise lokaliseerimise ja nende arheoloogiliste eeluuringutega algust tehtud 2018. a. hilissuvel, seisab suur töö selles vallas tegelikult meil alles ees.

Foto 18. Tapetud metsavendade kenotaafid Vastseliina kalmistul.

Tänuavaldus

Artikli autor avaldab abi eest tänu ajaloolastele Peeter Kaasikule ja Pearu Kuusele.

Kasutatud kirjandus

Aarop, Kaljo 2007: Metsavendade juht Jaan Roots. – *Kultuur ja Elu* 2, 48–57.

Aarop, Kaljo 2008: Salajane Kuperjanovlaste organisatsioon. – *Kultuur ja Elu* 1, 60–67.

Akadeemia = Kultuuriajakiri *Akadeemia*. Tartu, 1989–.

KAPO Ar. = *Kaitsepolitsei Aastaraamat*. Tallinn, 1998–. https://www.kapo.ee/et/content/aastaraamatu-v%c3%a4ljaandmise-traditsiooni-ajalugu-ja-eesm%c3%a4rk-0.html (17.04.2020).

Kaasik, Peeter 2019: Operatsioon „Priboi“ – kas poliitilis-tšekistlik õnnestumine või ebaõnnestumine? – *Toimik „Priboi“. Artikleid ja dokumente 1949. aasta märtsiküüditamisest*. Eesti Mälu Instituudi toimetised 2, 101–134.

Kaasik, Peeter; Kiudsoo, Mauri & Kuusk, Pearu 2019: Metsavennad. *Imelise Ajaloo* erinumber. Tallinn.

Kiudsoo, Mauri 2019: Metsavendade arheoloogia. – *Tutulus*, nr. 8. Eesti arheoloogia ajakiri, 12–15.

Kurrik, Üllar & Kiudsoo, Mauri 2019: August Sabbe jälgedes – Metsavennad. *Imelise Ajaloo* erinumber. Tallinn, 85–87.

Kuusk, Pearu 2005: Eesti NSV Siseministeeriumi/Riikliku Julgeoleku Ministeeriumi Banditismivastase Võitluse Osakond (1944–1947). Magistritöö (Tartu Ülikool). Tartu.

Kuusk, Pearu 2009: Struggle of the Ministry of State Security of the USSR against the Estonian Resistance Movement in 1947–1953. – *Estonia since 1944*: *Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*. Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, 245–264.

Kuusik, Urmas 2018: *Aimla metsavennad 1944–1987*. Põltsamaa.

Kõiw, Peeter-Friedrich 1928: Metsawennad Lõuna-Eestis. – *Waba Maa*. 11. juuli 1928, nr. 157, 6.

Noormets, Tiit 2014: *Eesti metsavennad 1944–1957*. Dokumentide kogumik. Ad fontes, 18. Tartu.

Noormets, Tiit & Ohmann, Valdur 2006: *Hävitajad. Nõukogude hävituspataljonid Eestis 1944–1954*. Dokumentide kogumik. Ad fontes, 15. Tallinn.

Pukkonen, Mari 2013: Metsavennad Misso, Haanja ja Ruusmäe ümbruses. https://metsavennad.ee/misso (17.04.2020).

Saueauk, Meelis 2013: *Nõukogude julgeolekuorganite ja Eestimaa Kommunistliku Partei koostöö Eesti sovetiseerimisel aastatel 1944–1953*, Dissertationes Historiae Universitatis Tartuensis 29. Tartu Ülikooli Kirjastus.

Mauri Kiudsoo: Võromaa mõtsaveleq päält Tõist ilmasõta

Kirotusõn om juttu mõtsavelist Võromaal päält Tõist ilmasõta. Inämb putudõas tuud, kuis olliq köüdedüq 1949. a. massirepressiirmiseq katsõga häötäq ärq vastapandminõ võõralõ Nõvvokogo võimolõ. Om jo seo köüdüs siiäni küländ veidüq uurmist löüdnüq. Üteliidsi kaias, määne sais olĺ Võromaal päält märdsikiudutamist. Et arvo saiaq, miä sündü 1940/50. aastil mi mõtson, lahastas edimält mõtsavelli ku nättüse olõmust.

Tähüssõnaq: mõtsaveleq, okupatsiuun, inemlisüsevastadsõq kuriteoq, Võromaa

Märksõnad: metsavennad, okupatsioon, inimsusevastased kuriteod, Võrumaa

Mauri Kiudsoo: Of the partisans in Võrumaa during the post-World War II period

This article addresses the partisans' resistance movement in Võrumaa during the post-World War II period. More attention has been paid to the connection of the mass repressions of 1949 with the attempt to eliminate (armed) resistance to the Soviet occupation regime, analysing the situation in Võrumaa after the March Deportation at the same time. There has been little research so far concerning the connection in question. In order to

understand what happened in our forests in the 1940s and 1950s, the essence of the forest brothers' (partisan) movement as a phenomenon is first explored.

Keywords: Estonian partisans, occupation, crimes against humanity, Võrumaa

Mauri Kiudsoo
TLÜ arheoloogia teaduskogu
Rüütli 6, 10130 Tallinn
mauri.kiudsoo@tlu.ee

NÕUKOGUDE JULGEOLEKU SALAJASED METSAVENDADE MATMISPAIGAD

ARNOLD UNT

Teise maailmasõja järel toimunud relvastatud vastupanuvõitluses osalenute täpset arvu pole mõistetavatel põhjustel võimalik öelda, sest sellist numbrit kusagil ei leidu. Üks viimaseid avalikult kõrgel tasemel väljaöeldud numbreid on 15 000 (Reinsalu 2018), kuid on kõlanud ka suuremaid numbreid.

1953. aasta juunis Moskvale koostatud aruandes on ENSV Siseministeerium toonud ajavahemikus 1944–01.06.1953 tapetud vastupanuvõitlejate arvuks 1495 isikut (Tannberg 1999). Eestis on praeguseks kokku loetud hukkunud metsavendi – rahva seas sündinud nimetus võõrvõimu eest varjujatele ja vastupanuvõitlejatele – 2197[1]. Siin on kokku loetud ka vangilaagrites hukkunud, tribunalide poolt surma mõistetud, ning metsades surnud inimesed, praktiliselt kuni nn „perestroikani“ välja.

Eesti taasokupeerimise järel septembris 1944 alanud inimjahi käigus käisid julgeolekujõud tapetute laipadega ümber erinevalt. Kuigi esines ka matmist varjatud haudadesse või näiteks uputamist mõnda veekogusse, jäeti kõige ägedama vastasseisu ajal 1944–1946 tapetud tavaliselt vedelema sündmuskohta ja ellujäänud kaaslased või langenute sugulased said mingi aeg hiljem laibad ära matta. Julgemad ja ettevõtlikumad suutsid oma lähedased matta isegi kodukalmistutele.

Olukord muutus järsult augustis 1946, kui Valgevene, Leedu, Läti ja Eesti NSV siseministritele NSVL Siseministeeriumi banditismivastase võitluse peavalitsuse ülema kindralleitnant Leontjevi allkirjaga saadetud täiesti salajases korralduses „tšekistliksõjaväeliste operatsioonide“ läbiviimise kohta koostatavast dokumentatsioonist on kirjutatud: „Reeglina tuuakse tapetud bandiitide laibad siseministeeriumi maakondade või valdade osakondadesse fotografeerimiseks, tuvastamiseks ja matmiseks – sellepärast, et bandiidid ei leiaks (nende) matmispaiku. Tagane-

[1] Eerik-Niiles Krossi andmed. Suuline teade.

mine sellest (nõudest) on lubatud ainult neil juhtudel kui fotografeerimist ja tuvastamist on võimalik teha kohapeal ja matmisel järgitakse ranget konspiratsiooni.“[2] Sellest ajast alates on kadunud sajad tapetud mehed ja naised jäljetult ja nende salajastest matmispaikadest teame me võrdlemisi vähe.

Konspiratsiooninõuete järgimisega ei saadud muidugi alati hakkama ja kas siis lohakusest või laiskusest, aga ehk ka karistamatuse tundest tulenevalt toimetati nii, et info siiski mõnikord jõudis inimesteni. Näiteks Saika punkrilahingus 7. märtsil 1951 tapetud kuus metsavenda maeti tollase rajoonikeskuse Vastseliina lähedusse välilasketiiru taga olevale soisele ja võsastunud heinamaale. Laibad olid eelnevalt toodud rajoonikeskuse julgeoleku puukuuri, kuhu aeti nn tuvastamise eesmärgil teiste seas kohale ka klasside kaupa algkooli lapsi ja jälgiti nende reaktsioone poolalasti ja moonutatud laipade nägemisel. Kui varsti pärast laipade sealt kadumist saabusid metsast soomullaste labidatega hävituspataljonlased, siis leidsid lähedased matmiskoha üsna ruttu üles, aga haua avamise ja omaste sealt äraviimisega enam ei riskitud. Nüüdseks on aeg ja maaparandustööd selle koha uuesti ära peitnud, ning katsed nende hauda leida on siiani ebaõnnestunud.

Kui konspireerimine maastikul alati ei õnnestunud, siis konspiratsioon dokumentides on olnud palju tulemuslikum. Seda seepärast, et salamatmispaikade dokumenteerimist polnud nõutud. Mida pole kirja pandud, see ei saa ka välja tulla. Leitud on ainult üksikuid viiteid sellelaadsele tegevusele, neistki paljud stiilis, et „maeti punkri lähikonda“. Mõnikord saab selliste kohtade olemasolust ja isegi mõne sinnamaetu nime teada hoopis teistel põhjustel koostatud dokumentidest. Näiteks 1949. aasta novembris on väljastatud ENSV Riikliku Julgeoleku Ministeeriumi eriinspektsiooni otsus süüdistuses, et MGB (Julgeolekuministeeriumi) Võru maakondliku osakonna töötajad on jätnud tapetud metsavenna laiba matmata ja visanud ta selle asemel kraavi (ERAF.134SMa). Uurimise tulemusel selgus, et tundmatu puhul ei olnud siiski tegu oletatud metsavennaga, aga meile on olulisem, et kirjeldatakse ühte piirkonda, kuhu vähemalt 1948.

---

[2] Pearu Kuuselt saadud viide f.131SM.n.1.s.40.l.48-50.

aastal on maetud üks tapetu. Lähikonnas asuva analoogse matmiskoha uurimise põhjal võib eeldada, et see ei olnud üksikjuhtum. Paraku ei suutnud ka eriuurijad selgeks teha, kuhu „Võru vallas asuva tellisetehase piirkonda“ 1948. aastal tapetud metsavend siis maeti, sest nagu juba öeldud, selliseid dokumente ei koostatud ja matmist korraldanud julgeolekuosakonna komandant leitnant Ahmedzjanov oli vahepeal jõudnud teha enesetapu. Piirkonnast on olemas 1947. aasta aerofoto ja vähemalt üks suuliselt tänapäeva jõudnud vihje, mis tingib vajaduse seda piirkonda süvendatult uurida.

Süvendatud uurimisest ei pruugi aga kasu olla isegi siis, kui on olemas julgeoleku koostatud kaart matmiskohast. Selline on juhtum Harjumaalt Koselt (Tallinna lähistel), kus kohalik hävitusgrupp tappis granaadiga soopunkris varjunud naisterahva koos tema metsas sündinud paariaastase tütrega, arvates, et punkris varjuvad aastaid tagaotsitud relvastatud metsavennad. Aasta oli siis 1954 ja muutusi oli nii asutuse nimes – KGB – kui ka tegevuses. Asjatult lapsega naise tapnud hävituspataljoni ülem vallandati pärast uurimist ja kõigi tema pattude üleslugemist ning KGB Kose rajooni volinik viidi üle vähemtähtsale ametikohale. Uurimise käigus joonistatud skeem matmispaigast ja seletuskirjas antud vahemaad eri punktidest hauani ei saa aga reaalsuses isegi omavahel kokku ja haua leidmisele ei aita kaasa ka see, et mets on Eesti looduse kõige muutuvam keskkond (ERAF.134SMb).

Harva võib juhtuda, et rahva seas liikunud juttudele leitakse võimalik kinnitus juhuslikult. Haapsalu metsakalmistul – mis meid huvitaval ajal oli lihtsalt linnalähedane mets, aga ka koht mida seostatakse nii saksa kui nõukogude okupatsioonirežiimide kuritegudega – sattus hauakaevaja uuele reale hauda kaevates madalale ühishauale, milles olid korratult auku visatud kolme inimese säilmed. Helistati vastavale lühinumbrile, mis mõeldud eriolukordadest ja õnnetustest teatamiseks, ning kohale saabunud kohalikud kriminaalpolitseinikud kaevasid leitu välja, omamata seejuures vähimatki ettekujutust selliste tööde tegemise spetsiifikast, ilma sobivate töövahenditeta ja suutmata seega tuvastada sündmuse toimumise aega ja asjaolusid. Isegi fotosid ei tehtud. Korra on politseiameti ebaseaduslike kaevetööde asjus

pidanud siseminister parlamendis aru andma[3] ning vaid pool aastat hiljem juhtus, et arupärimise koostanud ajaloolasest parlamendiliikme kodukohas oleks politsei osalusel peaaegu täielikult hävitatud teeehitusele ette jäänud keskaegne külakalmistu. Seega tundub rumalusega võitlemine olevat sama tulemusrikas kui võitlus ajaga.

Et aga mitte jääda ühekülgseks, siis lõpetuseks ka üks edulugu, millel on küll pikk eellugu, kuid lühidalt said reaalsed tegevused alguse 2011. aastal, kui mindi kontrollima ühelt inimeselt saadud infot väidetava matmiskoha kohta. Reedopalona tuntud kohta Võru linna lähedal oli mainitud matmispaigana ka varem ja oli isegi säilinud kirjeldus ühe tapetud metsavenna haua otsimisest selles metsas 1949. aasta sügisel, ning sellest, mida seal nähti ja leiti (Pihlapuu 2009). Need lood olid siiski täpse asukoha tuvastamiseks liiga üldsõnalised, lisaks läbib seda ala eelmise sajandi 70. aastatel ehitatud uus lai maantee. Juba esimese proovikaeve järel oli aga selge, et keegi on seal maetud umbes meetri sügavusse hauda. Esmast uuringut segas samasse kuhjatud ehitusprügi hunnik, mis oli aja jooksul kattunud samblakihiga. Nagu hiljem selgus, oli prügihunnik üks osa tšekistlikust konspireerimisest – öise matmise järel saabus järgmisel päeval hauale veoauto koormaga, mis sisaldas katkiseid telliseid, krohvitükke ja muud taolist (muuhulgas isegi vesikloseti potti), mis pilluti värskele hauale.

Kui männimetsa samblavaibas on seemnetega levivatel taimedel väga raske juurduda, siis prahihunnikule mõne linnu poolt poetatud seemnest hakkas seal kasvama lodjapuu, mille punased marjad näitasid sügiseti vähestele teadjatele aastakümneid teed õigesse kohta. Nii sai matmist salaja jälginud metsavaht veerand sajandit hiljem näidata kohta uut maanteed ehitavale teemeistrile ja tema omakorda üle kolmekümne aasta hiljem selle koha ebatasasusel turritava lodjapuujäänuki abil jälle üles leida. Kuna nõukogude julgeolekuorganite teod on tunnistatud aegumatuteks inimsusevastasteks kuritegudeks, siis kaasati Kaitsepolitseiamet, mis on seadusandja poolt pandud selliseid kriminaaluurimisi läbi

[3]https://www.riigikogu.ee/tegevus/dokumendiregister/toimikud/cbe60882-7a2e-43e8-ae26-026653e5197c

Pilt. Tundmatu metsavenna avatud haud Reedopalos. September 2012 (foto: Arnold Unt).

viima. Hauda avades leiti sünge üllatusena tervelt kümne inimese ühishaud (ERR 2011). Sama metsasiilu, mis asub metsatee ja loodusliku oru vahel, edasisel uurimisel leiti ja ekshumeeriti aasta pärast neljast hauast veel viie inimese säilmed (ERR

2012). Tõenäoliselt pole aga seesama metsatukk meile veel kõiki maetuid kätte andnud.

Eesti Kohtuekspertiisi Instituudis tehtud uuringutega õnnestus viieteistkümnest tundmatust mehest ja naisest tuvastada kaksteist, kes olid maetud sellesse salamatmispaika ajavahemikus 1950 – 53. Üle kuuekümne aasta hiljem said nad inimlikult ümber maetud kalmistule ja pääsesid kindralleitnant Leontjevi poolt määratud saatusest (ERR 2013). Peame aga meeles ka kõiki ülejäänuid piinatud ja tapetud kaasmaalasi, keda üritati meie mälestustest pühkida, kuigi kõiki üles leida pole kunagi enam võimalik.

Kasutatud allikad

Reinsalu, Urmas 2018: Justiitsminister Urmas Reinsalu kõne Vabaduse Tammepärja aumärkide üleandmisel 31.08.2018. https://www.just.ee/sites/www.just.ee/files/vabaduse_tammeparg_ministri_kone_31.08.2018.pdf.

Tannberg, Tõnu-Andrus 1999: Relvastatud vastupanuliikumine Eestis aastatel 1944–1953 julgeolekuorganite statistikapeeglis. *Tuna*. Ajalookultuuri ajakiri, 1, 24−30. http://www.ra.ee/ajakiri/relvastatud-vastupanuliikumine-eestis-aastatel-1944-1953-julgeolekuorganite-statistikapeeglis.

ERAF.134SMa = ENSV Riikliku Julgeoleku Komitee eriinspektsiooni materjalide kollektsioon ERAF.134SM.

ERAF.134SMb = ENSV Riikliku Julgeoleku Komitee eriinspektsiooni materjalide kollektsioon ERAF.134SM. Дело с материалами расследования на уполномоченного КГБ при СМ ЭССР по Косескому району майора Росина и командира батальона истребите.бандитов аппарата УКГБ – Алексеева ERAF.134SM.1.96.

Pihlapuu, Simu; Pihlapuu, Aaro 2009: *Pihlapuude võitlus*. Hotpress.

ERR 2011 = Võru lähistelt avastati arvatav metsavendade ühishaud – ERR-i uudisteportaal. https://www.err.ee/38204 9/voru-lahistelt-avastati-arvatav-metsavendade-uhishaud.

ERR 2012 = Kapo leidis Võru lähedalt metsast viie inimese luustikud – ERR-i uudisteportaal. https://www.err.ee/352068/kapo-leidis-voru-lahedalt-metsast-viie-inimese-luustikud.

ERR 2013 = Vastseliinas sängitati täna kalmistu mulda 13 metsavenda – ERR-i uudisteportaal. https://www.err.ee/ 328798/ vastseliinas-sangitati-tana-kalmistu-mulda-13-metsavenda.

Arnold Unt: Nõvvokogo julgõolõgi salahadsõq mõtsavelli matmispaigaq

Nõvvokogo Liido tõõsõ okupatsiooni algusõga 1944. aastagal naksiq jälki pääle Eesti Vabariigi kodanikkõ massilidsõq repressiirmiseq. Sõa- ja inemlisüsevastatsidõ kuritöie toimõpandjidõ käe läbi hukkasaanuisi inemiisi koolnukihhi naati 1946. aastaga viimätsest veerändist pääle matma salahaidsihe matmiskotussihe. Seon kirotusõn tuvvas kimmit näütit päält Eesti vahtsõst hindäperi saamist lövvetüisist vähätsist dokumendest sääntside matmispaiko kotsilõ ja välitöil ettetulnuist rasõhuisist. Tõisi sääntside matmiskotussidõ siäst nõsõs vällä Võro liina lähküne Reedopalo, kost om Kaitsõpolitseiammõdi kriminaaluurmisõ käügin õnnistunuq vällä kaibaq viietõistkümne tapõdu põrmuq ja noist katõltõistkümnel nimi kah kimmäs tett. Tähtsä sündmüs olĺ hukkasaanuilõ ütidse matmispaiga tegemine Vahtsõliina kihlkunna matusaida, miä hoit alalõ ka noidõ mälehtüse, kink peris havvakotust olõ-õi üles lövvet.

Tähüssõnaq: okupatsiuun, inemlisüsevastadsõq kuritüüq, kaitsõpolitseiammõt, terrori arheoloogia, mälehtämine

Märksõnad: okupatsioon, inimsusevastased kuriteod, kaitsepolitseiamet, terrori arheoloogia, mälestamine

Arnold Unt: The Soviet Committee for State Security's secret burial sites of Estonian partisans

During the second occupation by the Soviet Union as of the year 1944, mass repressions were launched again against the citizens of the Republic of Estonia. The bodies of people executed by the committers of crimes against humanity and those perished in the war began to be buried as of the last quarter of the year 1946 in secret burial sites. In this article, some concrete examples have been brought of the few documents regarding such burial sites and problems in carrying out field work, which have been found after Estonia regained its independence. Among other such burial sites, Reedopalo near the city of Võru has been highlighted. In the course of criminal investigation by the Estonian Internal Security Service, remains of fifteen executed persons have been exhumed from Reedopalo, twelve persons of the fifteen have also been identified. The establishment of a collective burial site for the perished in the cemetery of the Vastseliina parish constituted an important occasion, keeping alive the memory of also those whose actual burial place has not been found.

Keywords: occupation, crimes against humanity, Internal Security Service, archaeology of terror, commemoration

Arnold Unt
Peetri 9A
50303 Tartu
aunt44@gmail.com

EESTI METSAVENDADE HÜÜDNIMEDEST

MARIKO FASTER
EVAR SAAR

1. Sissejuhatus

Artikli eesmärgiks on uurida Eesti metsavendade hüüd-, varju- ja mõningaid teisi nimesid, mis on neile antud metsavennaks olemise ajal. Huvitav materjal annab võimaluse teha sissevaate ühte nimevaldkonda, mis näib esmapilgul harilik, kuid pakub uurijale siiski mitmeid üllatusmomente ning on väga nüansirohke. Metsavendade hüüdnimesid pole Eestis varem uuritud, kuid neid on kogutud (vt ptk nimeandmete päritolu).

Artiklis käsitletakse nimesid nimeteaduse vaatepunktist ega võeta seisukohta metsavendluse ega metsavendade isikute suhtes ning ei anta hinnanguid nende tegevusele. Nimeteaduse seisukohast on huvitav metsavendade hüüdnimede tekkimine ja tähendus ning asjaolu, et väikeses grupis koos olnud inimesed ei teadnud tihti üksteise pärisnimesid, vaid kasutasid varjunimesid või hüüdnimesid, et varjata oma tegelikku identiteeti. Samuti on pikka aega üksteisega koos elanud rühm soodne koht hüüdnimede tekkeks. Mõnikord andsid teatud "käekirjaga" isikutele või tegutsenud salkadele nimesid julgeoleku-uurijad, sest neil oli kuidagi vaja oma jälitatavatest rääkida. On võimalik, et nad mõtlesid hirmutavaid hüüdnimesid metsavendadele ka ise välja eesmärgiga inimesi kohutada. Nimeandmed on sageli (isegi enamasti) üles kirjutatud tunnistajate ja agentide ütluste järgi ning välja loetud venekeelsetest protokollidest.

Nimeteaduslikult on isikul ametlik nimi (mis lääneeuroopalikus nimemudelis koosneb tema ees- ja perekonnanime(de)st) ja lisaks võivad tal olla ka mitteametlikud lisanimed (Ainiala jt 2016: 126). Seega on ka hüüdnimed ja mis tahes teised isikule antud nimed tema mitteametlikud lisanimed. Metsavendade nimedest rääkides võib katusterminina tarvitada *individuaalnime*, sest nende hulgas on palju hüüdnimesid, kuid on ka varju-,

agendi- või muid võrgustikus kokku lepitud nimesid. Metsavendluse uurijad on ilmselt eriti viimaseid määratlenud ka koodnimedeks (vt Kross 1998), kuigi pole päris selge, mida selle termini all on täpselt silmas peetud, sest koodnimeks nimetatud sisaldavad kohati ka selgeid hüüdnimesid. Enamiku metsavendade mitteametlikest individuaalnimedest moodustavad siiski primaarsed ja sekundaarsed hüüdnimed.

Terminit *lisanimi* tuntakse ajaloolise nimeteaduse kontekstis kitsamas tähenduses. Seda kasutati isikute eristamiseks enne perekonnanimede andmist, kui lisanimeks tarvitati tavaliselt talunime (*Peede Kusta*) või ametinimetust (*Sepä-Kusta*). Hüüdnimeuurimises võib seda rühma lugeda üheks osaks laiast lisanimede rühmast. Hüüdnimeuurimises kasutatavate terminite kohta vt täpsemalt Hussar, Faster 2015.

Hüüdnimed on olnud meie (läänemeresoome) kultuuriruumi isikunimesüsteemis olemas kogu aeg (Ainiala jt 2008: 249) ning need on harilikud ka teistes keeltes ja kultuurides. Mõned on pikaaegsete juurtega ja võivad olla kandunud isegi põlvest põlve või antud vanavanemate ees-või perekonnanime järgi. On eksisteerinud ka kollektiivseid hüüdnimesid, mida on antud ühe talu või mingi piirkonna inimestele. (vt Hussar, Faster 2015: 125-126) Metsavendade võrgustikel ja salkadel on olnud nimesid (vt allpool), kuid puuduvad andmed selle kohta, et sama nimega oleks kutsutud kollektiivi liikmeid.

Üks hüüdnimede tekkimise võimalusi on see, kui pikemat aega viibitakse mingis kollektiivis hulgakesi koos, nt meremehed, sõdurid, vangid, sportlased, koorilauljad, koolisüsteemi persoonid jt. Hüüdnimedel on lisaks isikute eristamisele ka rühmasisese vaimu tugevdamise ja teistest rühmadest eristumise ülesanne. Seevastu sõimunime, pilkenime, selja taga antud või muu ebameeldiva hüüdnime andmine jätab sellise inimese kollektiivist välja ning selline nimi on teada kollektiivi kuulujatele, kuid nimetatavale endale pigem mitte. Kollektiivi kuulujale antav nimi peab olema kollektiivi teiste liikmete poolt heaks kiidetud, muidu see ei läheks käibele. Kollektiivis antavad uued nimed pannakse vanade põhimõtete järgi nii, et need ei erineks üleliia muudest hüüdnimedest. Samas võivad uued nimed tekkida ka täiesti ootamatult ja etteplaneerimatult mingis loomulikus situat-

sioonis. Nimesaajal endal pole tavaliselt eriti sõnaõigust oma nime valikul. (Ainiala jt 2008: 249–256) Hüüdnimede üks oluline funktsioon, mis tuleb ka metsavendade hüüdnimede puhul hästi esile, on oma tegeliku nime ja identiteedi varjamine. Ajaloos on seda tarvis olnud seadusest üleastujatel, nt kurjategijatel, prostituutidel, vangidel (vt ka Hussar, Faster 2015: 114).

Oma pärisidentiteedi varjamise vajadus on olemas ka praegusel ajal. Näiteks Soomes on uuritud tänapäevaseid narkokaubitsejate kasutajanimesid ühel praeguseks likvideeritud veebiplatvormil. Narkokaubitsejad müüsid narkootikume internetis vastaval krüpteeritud turul kliendiga näost näkku kohtumata. Seal tuntigi müüjaid ainult kasutajanime järgi, mis oli nende esmane usaldusväärsuse tagatis. Mõned müüjad kasutasid nimedena reaalselt eksisteerivate brändinimede mugandeid, teised ei üritanudki oma kriminaalsust varjata ja harilikud olid vihjed narkomaailmale. (Hämäläinen 2015)

Internetis tarvitatavate kasutajanimede (eriti näiteks mänguplatvormide kasutajanimede) võtmine on ühest küljest justkui vaba (vali, mida tahad), kuid teisalt on seal ikkagi oma reeglid, mida peab järgima (nt ei tohi olla täpselt samasuguseid nimesid, mis hakkab nimevalikut piirama). Tihti mugandavad inimesed kasutajanime oma pärisnimest, kuid nimedeks võetakse ka harilikke ja väljamõeldud sõnu, lisatakse numbreid, sümboleid jm. (Hämäläinen 2016)

Ühine joon kahte tüüpi kasutajanimede vahel on see, et inimesed võtavad need endale ise. Ametlikud nimed on inimesele harilikult pandud, harvem ise võetud. Hüüdnimed antakse samuti enamasti kellegi teise poolt, harvem võetakse ise ning ühe võttena kasutatakse mugandusi oma pärisnimest.

Vangid, kes veedavad palju aega koos, saavad ka hüüdnimede kaudu üles ehitada tohutu hierarhilise süsteemi. Vangide hulgas on selja taga antud hüüdnimed vangla töötajate kohta harilikud ja niiviisi on hüüdnimedel seal lisaks hoiatav funktsioon (Black jt 2014) – sellist metsavendade hüüdnimedes pole. Metsavendade rühmades on hierarhiline süsteem olemas olnud küll ja see kajastub mõningal määral ka hüüdnimedes. Siiski on alluvussuhted metsavennarühmade hulgas piirdunud lihtsalt pealiku(te) ja teiste liikmetega ning hüüdnimesid on antud mingite

muude isiksuse omaduste, käitumise vm järgi. Mõned uurijad (nt Holland 1990 toetudes sotsioloog Basil Bernsteinile) on leidnud, et rühmasisene hüüdnimede kasutamine aitab inimestel toime tulla pingetega ja paremini taluda ümbritsevat keskkonda (nt halbu elamistingimusi). Abiks seejuures on ühised huvid, eesmärgid, identiteet, ootused. Hüüdnimed on selle koodi osa, mis aitab omavahel suhelda. (Viidatud Black jt 2014: 134 kaudu.)

2. Nimeandmete päritolu

Esialgseks andmekoguks võeti Eerik-Niiles Krossi koostatud langenud ja hukkunud metsavendade nimekiri raamatust "*Pro Patria* II. Auraamat langenud ja hukkunud metsavendadele 1944–1978" (Kross 1998), mille u 1700 nime hulgast eraldati u 100, kelle nime juurde oli märgitud kas hüüdnimi või koodnimi. Nimekiri vajaks tänapäevast täiendust, kuid uut kõiki nimesid hõlmavat nimekirja, mis sisaldaks ka hüüdnimesid, pole ilmunud. Nimekirja ilmumisest möödunud aja jooksul on välja antud suures mahus uurimusi ja kirjutisi, mille täielik läbitöötamine oleks küllaltki ajamahukas. Lisamaterjali valisime piirkondadest, kus suurte metsavennasalkade ja salkade võrgustike puhul võis oletada ka hüüdnimede suuremat osakaalu; samuti autoritelt, kes on hüüdnimede esitamist tähtsustanud. Lisamaterjali hulka sattus nüüd ka arreteeritud ja hiljem vangilaagrist vabanenud metsavendade hüüdnimesid. Lisamaterjaliga kokku on analüüsitud hüüdnimesid koos koodnimedega 192.

Hüüdnimede lisaallikateks valisime Jaak Pihlau artiklid "Läänemaa metsavennad teise Nõukogude okupatsiooni ajal (1944-1959)" (Pihlau 2008a) ja "Metsavendade suurlahingud Eestis" (Pihlau 2008b), Mati Mandeli raamatu "Kogu tõde Hirmus-Antsust?" (Mandel 2010), Rein Järliku artikli "13. märts 1946 Sõmerpalu vallas Osulas ja Sulbis" (Järlik 2016) ja Mari Pukkoneni uurimusi internetis olevalt kodulehelt "Metsavennad Misso, Haanja ja Ruusmäe ümbruses" ning "Metsavennad Rõuge ja Viitina ümbruses" (Pukkonen 2011 ja 2014). Nii on artiklis metsavendade hüüdnimesid rohkem kahest Eesti regioonist: Lääne- ja Põhja-Pärnumaalt ning Võrumaalt. Viimasest on siiski

hästi kaetud vaid kagupoolne osa ja Kärgula-Kooraste metsad, võimalikke hüüdnimesid suurtes salkades Vaabinas ja Räpina kihelkonnas pole praegu otsitud.

Metsavennad tegutsesid aktiivselt umbes kümmekonna aasta jooksul (1944–1956) ja seepärast on nende hüüdnimed küllaltki kompaktne rühm. Üksikud hüüdnimed on metsavennaellu kaasa võetud eelnevast elust, näiteks Voldemar Hendriksoni hüüdnimi *Neegus* pärineb tema noorusajast, mil ta elas Aafrikas (Laar 2013), hüüdnimi *Pargas* (Heino Lipp) pärineb ajast, kui ta oli palgiparvetaja (Ohmann 2004: 82). Harva võis hüüdnimi tekkida hoopiski pärast metsavennaelu tavaellu naastes, nt Alfred Käärmanni hüüdnimi *Käpäs* viitab ilmselt tema välimusele (oli ühe käega, "käpaga"). Põhilised hüüdnimed eksisteerisid metsas varjamise lühikesel perioodil ja need kadusid koos nimekandjatega. Kui võrrelda metsavendade hüüdnimesid näiteks vangide ja nende antud hüüdnimedega, siis viimaseid saab aja jooksul järjest juurde tekkida, need võivad elada kaua ja "päranduda" vangide hulgas edasi.

3. Metsavennasalkade nimed

Salku on vähemasti julgeoleku toimikutes nimetatud enamasti pealiku järgi, nt *Urveraidi salk*, *Mihkel Havi salk*, *Mihkel Soosalu salk*, *Mihkel Mälgu salk* või pealiku hüüdnime järgi, nt *Kapteni* (Ilmar Hendriksoni) *salk* jt (vt Mandel 2010: 126–127). Teine stiil julgeoleku poolt salka nimetada, oli anda sellele halvustava tähendusega venekeelne nimi, millega pealkirjastati toimik ja mida arvatavasti kasutati ka seda salka suuliselt mainides. Nii näiteks Richard Vähi salk oli nime all *„Ползучие“* (Polzutšije) ehk tõlkes 'Roomajad', vendade Pilvede salk nime all *„Повстанцы“* (Povstantsõ) ehk 'Mässajad', Auleid Toomsalu salk nime all *„Шакалы“* (Šakalõ) ehk 'Šaakalid' (Mari Pukkonen e-kirjas Evar Saarele).

Lisaks on olemas ka metsavendade endi poolt antud primaarseid salganimesid, kuigi neid pole teada eriti palju. Üks suuremaid, tuntumaid ja organiseerunumaid on olnud üle-eestiline *Relvastatud Võitluse Liit* (RVL), mille juhiks oli Endel Redlich.

Liidule olid kavandatud maakondlikud ja valla tasemel allorganisatsioonid. Staabi punker asus eri paigus Läänemaal. Suuremaid salku oli kümme, millest kuulsamad olid Läänemaa ja Mulgi (< Eduard Mulk) salgad. Kokku võis organisatsioonil olla üle 500 liikme. (Laar 1993, Pihlau 2008a)

Nime *Lendav Surm* on kandnud vähemasti kaks metsavennasalka: üks Virumaal ja teine Saaremaal. Nimi on võetud ilmselt 1930. aastatel levinud kõnekujundist, mil väljendit *lendav surm* tavatseti kasutada mõne ohtliku sõiduriista kohta (soomusrong, auto vm). Saaremaa rühmitusel on olnud isegi vapp või märk, millel on kujutatud kotkast, kelle rinnal on surnupealuu (vt Muld 2020).

Veel on teada sellised nimed, nagu *Eesti Vabastamise Komitee* (Pärnu- ja Viljandimaal), *10. Roheline Partisanide Pataljon* (Võrumaa). Nimed olid antud ka välismaalt organiseeritud luurerühmadele nagu *Tümmler* (sks k 'teatud delfiiniliik') ja *Haukka* (sm k 'kull').

Seega on metsavennad oma salkadele andnud enamasti heroilisi ja võitlusele kutsuvaid nimesid.

4. Selja taga antud hüüdnimed?

Metsavendade hüüd- või muude nimede ainsaks dokumentaalseks fikseerijaks on tihti olnud julgeolekuorgan (NKVD, MGB, KGB). Julgeolekuorgani oma agentidel olid kõigil toimikutes agendinimed, nt Heino Lattik oli agent *November*, kuid harilikult olid ka agentidel varjunimedeks võetud või antud päris harilikud eesnimed. Julgeoleku toimikud, mis on hüüdnimede keskne allikaliik, on neid fikseerinud põhjalikult. Küllap oli selle peamiseks põhjuseks asjaolu, et lisatud hüüdnimed aitasid isikuid kokku viia, ja teiseks mitte vähemoluliseks põhjuseks, et need aitasid luua muljet metsavendade (toimikute sõnakasutuses muidugi: bandiitide) kõrgest organiseeritusest, konspiratsiooni tasemest ja sellega tõsta julgeoleku-uurijate töö väärtust ülemuste silmis.

Mõnikord on isikunimi ja hüüdnimi seatud seosesse täiesti alusetult. "Näiteks Ants Aunveri puhul meenub seik, kus kaks

noort naist arutasid omavahel, et Võrumaal olevat metsavendade üldjuhiks keegi, kelle varjunimi olevat „Rommel“. Üks naistest oletas seejärel, et selleks võib olla Ants Aunver. Naise ülekuulamisel kirjutati protokolli Aunveri varjunimeks „Rommel“. Mitte kuskilt mujalt pole seda hüüdnime välja tulnud. Aunveri enda kasutatud varjunimi oli „Villi“.” (Mari Pukkonen e-kirjas Evar Saarele). Kas mõni julgeoleku antud pseudonüüm oli lisaks mõeldud rahvast hirmutama, jääb siin kinnituseta, kuid on sellesuunalisi kahtlusi. Metsavendadele esitatud süüdistuste mõned osad, nt organisatsiooniloome, seotus välisluurega jms olid ju enamasti ka uurijate-poolne väljamõeldis ja nimeloome võis olla selle fantaasia osa.

Võimalik, et metsavendade hirmus andis ka rahvas või kitsamalt punategelased neile hüüdnimesid. Hüüdnimede teisenemist on esinenud nii rahvasuus kui kirjalikes üllitistes. Nt hüüdnime *Hirmus-Ants* või *Hirmus Hans* on tšekistlikus kirjanduses varieeritud kujule *Julm Ants* ja *Pikk Ants* (Mandel 2010: 23–24). Samuti on võimalik, et toimikusse pidama jäänud hüüdnime mõtles välja surve või piinamise all ülekuulatav, kes ei tahtnud isikunime või tegelikus kasutuses kuuldud hüüdnime avaldada.

5. Nimematerjali liigitus

Nimematerjali liigitama asudes ilmnes, et oma pärisnime asemele oli väga palju võetud või antud lihtsalt teine eesnimi, millel polnud ühtki nähtavat seost metsavenna pärisnimega. Kui puudub seos isiku ees- või perekonnanimega, liigitatakse see primaarseks. Selline eesnimi (mis on sisuliselt varjunimi) on tihti ise valitud või salga juhtide poolt antud isiku tõelise identiteedi varjamiseks. Juhuslikult salka sattunule (võimalikule julgeoleku agendile) pidanuks see jätma mulje, et tegemist pole hüüdnime, vaid autentse eesnimega. Osa sellistest nimedest on nimetatud metsavendluse-alases kirjanduses koodnimedeks (vt sissejuhatus). Mitmel põhjusel tundus otstarbekas liigitada need varjueesnimed kokku täiskujul varjunimede ja valedokumendi nimedega, mida mõned metsavennad kasutasid. Päris täielikult ei ole

enam võimalik määrata, millise motiivi alusel on omal ajal metsavennale hüüdnimi antud.

Nii kujunes materjali liigitus kolmeosaliseks:
1) primaarsed hüüdnimed – pole mingit viidet ees- ega perekonnanimele, küll aga välimusele, käitumisele, päritolukohale, isikunimele mujalt maailmast vms;
2) primaarsed eesnimekujulised hüüdnimed ja varjunimed;
3) sekundaarsed hüüdnimed – seos isiku ametliku ees- või perekonnanimega on olemas.

5.1. Primaarsed hüüdnimed

Primaarseks ehk selgelt hüüdnimeilmeliseks nimeks ilma seoseta nimekandja pärisnime suhtes liigitub 107 hüüdnime kogutud 192-st (56 %). Primaarsete hüüdnimede rohkus võib seletuda sellega, et need aitavad sekundaarsetest paremini varjata oma pärisnime ja edasi anda grupisiseseid suhteid.

1) Paljud primaarsed hüüdnimed peegeldavad **inimsuhteid salkade sees**. Näiteks Kooraste metsavenna *Tarzani* (Hann Helbre) teine hüüdnimi *Esä* asetub konteksti salgas palju aktiivsemat rolli mänginud Karl Heeriku hüüdnimega *Poja* (Järlik 2016: 12). Helbre oli Heerikust veidi üle kümne aasta vanem. RVL-i ridades kutsuti Jaan Illaste vanemat (s 1895) *Vanaisa*. Samuti RVL-i kuulunud keskeas mees ja eestiaegne vanemallohvitser Mihkel Valler oli *Vana Jääras* ‘jäär’. Vrd ka Saika punkri pealiku ning vanima mehe Rudolf Tomba hüüdnimi *Peremees*.

Oma *Poja* oli samuti nii mõneski salgas, nt Saika punkris Lembit Tullus (s 1931) (Pihlau 2008b). Nimena käibis ka *Pesamuna* (Uno Ruusmäe, RVL). Viitina metsavendade noorim salgaliige Henn Kirbits (s 1933) oli omadele *Putilane* (Pudilanõ) ‘mudilane vms’ (Pukkonen 2014).

Mõnikord on hüüdnimi atribuudiga *vana* kuulunud küllalt noorele mehele, kuid viidanud ilmselt kogemusele. Viitina metsavendadest kutsuti nimega *Vana Jüri* nii Simu Pihlapuud, kes oli üks juhtidest, kui ka Aksel Kirbitsat, kes oli oma pere vendadest kõige vanem. *Vana Pini* ja sellest edasi arendatud *Tuks* oli

Elmar Pärli. Kõik kolm olid olnud Saksa sõjaväes või Eesti Leegionis ja läinud metsa juba 1944. aastal.

2) Üks hüüdnimede võtmise allikas oli **poliitika, poliitikud ja poliitilise laenguga sõnad**. Poliitikauudised olid peamiselt raadiouudised, mida metsas viibides prooviti hankida ja mille edasikõnelemine oli keskne ajaviide. Läänemaa RVL-i mehe Annus Peetman(n)i hüüdnime *Propagandaminister* valgustab selgitus: "Peetmann käis Saua talus raadiot kuulamas ja informatsiooni kogumas. Kuuldud uudised oli ta kirja pannud vihikusse, et need võimalikult täpselt edastada Keskusele." (Andreller 2011). RVL-i staabipunkri salga kontekstis oli oluline, et organisatsiooni Läänemaa juhiks nimetatud Helmut Valdmaa hüüdnimi oli *Minister*. Mängulises nimeahelas on tuletatud ka *Majandusminister* (Jaan Illaste (noorem)) ja *Propagandaminister* (Annus Peetmann). Viimane hüüdnimi näitab, et lääneriikide raadiopropagandasse suhtutigi metsas rahulikult, olid ju metsavennad sarnast soovmõtlemisest kantud propagandat II maailmasõja ajal küllalt kuulnud.

Võrumaa metsavenda Endel Tikerpuud on seoses Osula 13.03.1946 sündmustega nimetatud hüüdnimega *Churchill*. Inglismaa ja Ameerika Ühendriikide orientatsioonist kõnelevad ka hüüdnimed *Jim* (Kalju Kirbits Viitinast), *Jumbo* (Vambola Kuklane kui salga noorim liige Viitinast) (Pukkonen 2014), *Tom* (Eduard Tamm Pärnumaalt), *Billi* (Pärnumaa). Eestikeskse kolmanda tee rõhutamisest tekkinud hüüdnimi võiks olla *Pitka* (August Hallap Koorastest). *Jumbo* (või ka *Jumbu*) võib olla antud ka omavaheliste suhete või välimuse alusel, sest üldsõnana tähenduses 'väiksekasvuline mees; poisike' on seda tuntud ka Rõuges (EMS).

Metsavendluse kõige aktiivsemaks ajaks lõppenud II maailmasõja sõnavara on kasutatud hüüdnimedes *Füürer* (Valter Ennas Koorastest), *Luhvtmarssal* (Endel Karell Läänemaa RVL-is, ilmselt võidi tema kohta öelda ka *Göring*?), *Major* (Mihkel Soodla Hirmus-Antsu salgas), *Marssal* (Karl Speek Tartus), *Grenader* (Valdeko Veski Osulas). Korduv hüüdnimi oli *Kapten*: Ilmar Hendrikson Audrus, Auleid Toomsalu Viitinas ja *Kapten Vall* (Ago Vall).

Pärnumaal oma salka juhtinud Mihkel Havi hüüdnimi *Komissar* omab esmapilgul seoseid nii Natsi-Saksamaa kui bolševistliku Nõukogude Liidu terminoloogiaga, kuid tegelikult oli Havi endine politseinik ning *komissar* oli ametinimetuseks ka sõjaeelse Eesti politsei hierarhias, seda küll konstaablist kõrgema ametikoha jaoks.

Võrumaa metsavenna Evald Keiri hüüdnimi *Politruk* on samuti eluloolise tagapõhjaga. Jaak Pihlau (2008a) kirjutab: "Politruki hüüdnime kandev Keir (oli) aga väga seiklusrikka minevikuga, teenis tõepoolest 1941. a Punaarmees territoriaalkorpuses politrukina, langes Porhovi all Saksa sõjavangi, taheti algul maha lasta, kuid siis elu säästeti ja toimis vangivalvurina, 1943. a kodus puhkusel olles deserteerus ja hakkas end varjama metsas, mis jätkus ka peale sõja lõppu." Keiri elulugu vaadelnud Pukkonen (2011) ei kinnita politrukiks olemist, nii et usutavasti oli ka see hüüdnimi kaaslaste poolt liialduse ja tögamisega antud.

Leidub ka hüüdnimi *Legaliseeritu* (pn Eisma, Viljandimaa, Vastemõisa), mis nimena tähistab küllalt palju kordunud käekäiku: inimene tuli metsast välja, legaliseerus, saadeti julgeoleku ülesandega metsavendade juurde tagasi, tunnistas seal agendiks värbamise üles ja jätkas metsavennana.

3) **Kirjandusest ja popkultuurist** pärinevad hüüdnimed on populaarsed nii tänapäeval kui olid ka minevikus.

Nursist pärit ja Osula-Sulbi karistusoperatsiooni juhtinud Avo Pruus oli tuntud hüüdnimega *Švejk*. Jaroslav Hašeki romaani esimene tõlge eesti keelde ilmus 1928. aastal.

Hann Helbre Koorastest oli tuntud hüüdnimega *Tarzan*. Kuigi raamat ilmus varem, algas popkultuuriline maailmakuulsus 1932. aastal, kui USA-s tuli välja esimene Tarzani film.

Leo Pärn Järvakandist oli tuntud hüüdnimega *Fantoom*. Koomiks *The Phantom* hakkas ilmuma USA-s 1936. aastal.

Ants Jakovets – ühe Järvamaa salga juht – oli tuntud hüüdnimega *Must Kapten*. Ajaviiteromaan "Must kapten ehk Lendav hollandlane" ilmus eesti keeles 1937. a.

Hugo Vessin Koorastest on Osula sündmuste ajal kandnud hüüdnime *Klara vend* või *Klaravera* (Järlik 2016). Hüüdnimest nähtub seos populaarse lorilauluga “Klaara ja Veera”.

4) **Välimuse või eritunnuse** järgi tekkinud hüüdnimed võivad edastada nii püsivaid omadusi kui ka mingis ajutises situatsioonis tekkinud nimetamist. Korduvad hüüdnimed on *Vunts* ja *Habe* (mõlemad kolmel mehel artikli materjali hulgas). Laialt tuntud *Pargas* (Heino Lipp Virumaal) sai oma hüüdnime juba enne sõda, kui ta oli palgiparvetaja ja kasvatas habeme, ehk oli “parraga parvetaja” (Ohmann 2004: 82). Välimusest lähtus ka Karl-Johannes Verpsoni (Hirmus-Antsu salk) hüüdnimi *Must* või teise eesnimega seonduv sekundaarne hüüdnimi *Must Juhan*. Verpson on fotol tõmmu ja paksude mustade kulmudega (Mandel 2010: 69).

Endel Redlichi (RVL-i üks juhte) peamise hüüdnime *Olev* kõrvale tekkis hüüdnimi *Must Kinnas*, kui Redlich sai käest haavata ja kandis mõnda aega musta kinnast (Pihlau 2008a: 104). Arvet Pill (Hirmus-Antsu salk) sai hüüdnimeks *Kurg*, kui ta kohe pärast salgaga liitumist tulistas endale relva puhastades kogemata jalga ja pidi mõnda aega punkris haava ravima (liikus ühel jalal hüpates) (Mandel 2010: 82). Hüüdnimi *Tikumees* (Hugo Kivi Lohusuust) võib tänapäeval jätta mulje, et tegemist oli mehega, kelle käest sai tikke. Tõenäolisem on siiski sõna *tikumees* tähenduses ‘täägipüssiga sõdur’ kasutamine, võib-olla mehel mingil perioodil olnud relva järgi.

5) **Iseloomu või käitumise** järgi antud hüüdnimed. Kahel juhul on Virumaal hüüdnimeks saanud puunimetus *Kadakas* – Kaupo Soovikul ja Leo Tedrel, mis võis näidata meeste visadust. August Hallap Koorastest on saanud hüüdnime, mis on toimikute järgi *Orlobi* ja sellest moondunud *Orlov* (Järlik 2016: 12). Nime taga peaks tegelikult olema sama sõna, mis Põlva kandis on *horloba* ~ *horlobi* ‘sündsusetundetu lobasuu (peamiselt meeste ja noorte poiste kohta)’ (Saareste 1959: 652), Kanepi khk keeles esineb see sõna ka ilma *h*-ta, nt “orlobi ajavaq rumalat juttu” (EMS).

Siia rühma võiksid kuuluda ka *Kloun* (Nikolai Joot, Veriora), *Tornaado* (Ülo Kodres, Viljandimaa, Raudna), *Vana Hull* (Juhan Mõttus, Ruusmäe) jmt. Ainult julgeoleku isikukirjelduse kaudu tuleb esile, et ka hüüdnimi *Insener* (Rudolf Koemets Lätimaalt Alūksnest) iseloomustas just mehe olekut: "... Haritud, alati korralikult pöetud ja raseeritud, maneeridelt aristokraat, sõltumata hetkest ja olukorrast." (Pukkonen 2011).

Kuidagi inimese käitumist iseloomustavalt tuleks võtta kahte ülikooliseosega hüüdnime: *Student* (Viktor Rintebaum Põltsamaalt) ja korporanti (sks *Bursche*) tähendav *Purš* (Arved Kirs Osulast). Ka mitmed poliitilise laenguga nimede all loetletud nimed nagu *Füürer* või *Grenader* võisid olla käitumise järgi antud ja uues situatsioonis pigem tögavad.

6) **Ametile või erioskusele** viitavad hüüdnimed on samuti ajaloost tuttavad. Mõned primaarsed hüüdnimed aitavad teha järeldusi metsavenna erioskuste kohta. Nt Võrumaalt Toolamaalt pärit leitnant Kalju Hanniotti hüüdnimi *Elektrik* võib olla seoses tema TPI õppejõu ametiga varasemas elus. Valter Pallo (Võrumaalt Varstust), hüüdnimega *Doktor*, oli sõjaväemeditsiini haridusega ja ravis inimesi, peale metsavendade ka külaelanikke (Pukkonen 2014). Viktor Adamtau (Pärnumaa) hüüdnimi *Professor* seostus kahtlemata tema haritlaspäritolu ja kirjamehetegevusega, Adamtau andis 1945-1946 välja põrandaalust ajalehte Eestlane (Paluoja 2015). Hüüdnimes *Paganini* (Ilmar Piht) võis peituda viide tema viiuli- või mõne muu pilli mänguoskusele.

7) **Kohanimi** (enamasti päritolukoha nimi) on loomulik lisanimede allikas olnud juba aastasadu. Metsavendade nimedes võib kohanimi esineda nii primaarse kui ka sekundaarse hüüdnime osana ja rohkem on selliseid fikseeritud Lääne- ja Pärnumaalt. Jaan Illaste vanemat (RVL) tunti lisaks muudele ka hüüdnime *Tihemetsa* järgi, Jüri Kilki (samuti RVL) hüüdnime *Kaldemäe* järgi. Mihkel Mälk Pikavere külast sai hüüdnimeks kodutalu nime *Mäe-Antsu* (Mandel 2010: 216). Karl Viikbergi (Koonga) mainimiseks kasutati sekundaarset nime *Lauri Karl* tema kodutalu järgi (Mandel 2010: 218). Bernhard Klükmanni (RVL, pärit Emmu külast Koongas) *Kutsamulku* jääb mõistatuslikuks, kuid

on keeleliselt samuti kohanime moodi. Läänemurdes on sõna *kuits* : *kuitsa* ‘sooäärne maa’ (Kallasmaa 2003: 90), *mulk* : *mulgu* tähendab siin ‘aiaauk, värav’ ja selline nimi võiks olla olnud küla ääremaatalu mitteametlik nimi.

Võrumaa metsavendade puhul ei sisalda küllalt piiratud materjal talunime kasutamist hüüdnimena, kuigi tõenäoliselt seda esines. Selliseid nimesid ei peetud isegi hüüdnimedeks, vaid lihtsalt külakeelseteks isikunimedeks. Nii on julgeoleku materjalides korduvalt mainitud Karl Parkseppa, kes tegelikult oli Karl Heerik Võrumaalt Sulbist Parksepä talust (Aarop 2008).

Talust suurem koht päritolukohana esineb nt hüüdnimedes *Haanja miis*, mille kandja Paul Liit tuli Viitina metsavendade hulka Haanjast Kokõ külast (Pukkonen 2014), ja *Tartu Juhan*, mis oli Jüri Mägi hüüdnimi Läänemaal Mihkel Havi salgas. Tegelikult polnud Jüri Mägi Läänemaale tulnud Tartu kandist, vaid Jõhvi lähedalt Virumaalt (Noormets 2017).

8) **Etnilist päritolu** märgivad hüüdnimed *Mustlane* (Villem Indus, Põltsamaa), *Peka* (Arno Nieminen, Pärnumaa) ja *Soome Volli* (Taisto Praks, ingerisoomlane Misso kandis) . Mārkalnest Lätist pärit eestlast Leonhard Rääbist on kutsutud hüüdnimedega *Atvars* ja *Puika*, mille aluseks on lätikeelsed sõnad tähendusega ‘võreng’ ja ‘poiss’. (Pukkonen 2011)

9) 1930.–1940. aastate populaarset **rahvusromantilist nimevara** esindavad *Manivalde* (Helmut Valdma, siin on võimalik ka assotsiatsioon perekonnanimega), *Uku* (Paul Tamm, Audru), *Tõll* (Harri Saartson, Audru), *Vahur* (Valter Ennas, Kooraste). Viimane näide võib pärineda ka kirjandusest – Ed. Bornhöhe romaani “Tasuja” peategelase nime järgi antud. Selle rühma teisedki nimed võivad olla kirjanduslikku päritolu.

5.2. Primaarsed eesnimekujulised hüüdnimed ja varjunimed

Sellesse rühma liigitus kogutud 192 nimest 42 ehk 22 %. Rühma on arvatud nimed, mida esmakordselt kuuldes ei peaks hüüdnimeks, vaid isiku oma nimeks. Nt Paul Liit hüüdnimega *Juhan* kuulub siia rühma, aga Kalju Kirbits hüüdnimega *Jim* [džim] ei kuulu, sest see polnud omas ajas tüüpiline eesnimi. Juurde on

arvatud täiskujul varjunimed. Et tegemist on ikkagi primaarsete hüüd- ja varjunimedega, siis võib esimest kahte rühma kokku liites öelda, et meie kogusse sattunud metsavendade hüüdnimedest primaarseid oli kokku 77,5%. Seda on märkimisväärselt palju.

Sellesse rühma liigituv hüüdnimi võeti endale või anti kaaslaste poolt peamiselt konspiratsiooni eesmärgil. Omas ajas tavalised eesnimed korduvad: kolm korda *August* (lisaks ka *August Mõttus* Richard Eespäeva varjunimena), kaks korda *Elmar* ja *Juhan*. Hüüdnimi *Meinhard* (Heino Kaup Hirmus-Antsu salgast) kordub metsavendlusest kõnelevas kirjanduses tihti, kuid ka tavalise eesnimena on see olnud üsna tüüpiline just 1920. aastatel sündinutel.

Kõigil meile teada hüüdnimega naistel metsavennasalkades on olnud seda tüüpi, identiteeti kõige paremini varjavad nimed: *Irma* (Lehte-Kai Ojamäe), *Lea* (Asta Hallap), *Lidia* (Leida Grünthal).

Mõned selle rühma nimedest on olnud ka perekonnanimed või omas ajas pigem perekonnanimed: *Joonas* (Heino Uibo Mõnistest), *Jänes* (Uno Muru Läänemaal, tema kohta on öeldud ka *Ants Jänes*), *Tamm* (Oskar Marting Läänemaal), *Tiido* (Kalju Heli Läänemaal) (Pihlau 2008a: 102, 103, 121).

5.3. Sekundaarsed hüüdnimed

Metsavendade hüüdnimede hulgas on sekundaarseid hüüdnimesid üllatavalt vähe. Hüüdnimesid, mille aluseks on ainult isiku oma nimi, on meie kogu 192-st 33. Lisandub kümme hüüdnime, kus isiku oma nimele või selle mugandile on lisatud atribuut (iseloomustav täiend). Kokku on sekundaarseid hüüdnimesid meie kogus 43 ehk 22 %.

1) **Hüüdnimed, mille aluseks on eesnimi.** Sellese rühma sattus kolm korda *Juss* (Johannes või Juhan) ja kaks korda *Sass* (Aleksander). Täiesti tavaliste eesnimemuganduste, nagu *Aadi* < Arkadi, *Fell* < Feliks, *Jass* < Jakob, *Juks* < Johannes, *Juku* < Juhan, *Kolla* < Nikolai, *Rolli* < Roland, *Ruts* < Rudolf, *Vammi* < Vam-

bola ja *Volli* < Voldemar, esineb ka selliseid traditsioonilisi mugandeid, mida kogu eesti keelekogukond ehk ei tunne, nagu *Ats* (Aksel Grosberg) ja *Kutt* (August Hatto, mõlemad Läänemaal). Eriline on ka mehe hüüdnimi *Valja* (Voldemar Visk Misso kandist).

Selget konnotatsiooni omab korduv Alfredi hüüdnimi *Alfa* (Alfred Lehes Osulas, pärit Meremäe vallast ja Alfred Sirel Läänemaalt Veliselt). Lehes oli üks kolmest juhtfiguurist Osula-Sulbi karistusoperatsioonis (Järlik 2016: 12) ja tema mainimine kreeka tähe nimega *Alfa* võis kaaslaste kõrvus militaarselt kõlada.

Kaastähendus perekonnanimega leidub eesnimemugandis *Entu* (Endel Vuntus Virumaalt). Ilma perekonnanimeseoseta oleks eesnimi Endel võinud anda hariliku hüüdvormi *Endu.

2) **Hüüdnimed, mille aluseks on perekonnanimi.** *Rein* (Ilmar Reimets Audrust), *Rumm* ~ *Romm* (Viktor Rumjantsev RVL-i staabisalgas). Teistel juhtudel on tegemist pigem krüptilise või moonutatud variandiga, nt *Kurul* (Endel Karell Läänemaalt), *Kobar* (Paul Kübar Valgamaalt Iigastest), *Lutsaar* (Arnold Jõesaar Tartumaalt). Huvitava assotsiatsiooni pakub hüüdnimi *Vimma Ants* (Ants Säinas RVL-ist). Kalanimetus *säinas* on siin asendatud teise kalanimetusega *vimb*.

3) **Hüüdnimed, mille aluseks on isiku kogu pärisnimi.** See on väike ja harv rühm, kuid hüüdnimede moodustuse seisukohalt on seda oluline mainida. Pärisnimest Voldemar Lurich (Kullamaalt) on saanud hüüdnimi *Luuri Volli*, kuid see võis olla kõnekeelsena kasutusel juba varem.

4) **Täiendsõnaga hüüdnimed.** Iseloomustava täiendsõnaga varustatud, kuid kodanikunime osa sisaldavaid nimesid on meie kogus 10: *Hirmus-Ants* (Ants Kaljurand, Koonga), *Kaval-Ants* (Ants Kõks, Koonga), *Kapten Vall* (Ago Vall), *Lauri Karl* (Karl Viikberg), *Must Juhan* (Karl-Johannes Verpson), *Must Peeter* (Peeter Elmest, Tihemetsa), *Suur Jüri* (Jüri Peetmann, RVL), *Suur Karu* (Elmar Karu, Tartumaa, Sadala), *Vana Juhan* (Juhan Lihtsaar, RVL), *Väike Jaan* (Jaan Mardimäe, Tartumaa). Peale

Hirmus-Antsu kuulus kolm nendest (Kõks, Viikberg ja Verpson) erinevatel aegadel Hirmus-Antsu salka. Võimalik, et selles on näha ühe nimemudeli levimine salga pealikult selle liikmetele.

6. Hüüdnimed salkade kontekstis

Loomulikult võis metsavennal olla mitu hüüdnime. Näiteks Meremäe vallast Uusvadalt pärit ja 1950-ndate alguses Misso kandis varjunud ning seal hukkunud vennad Tikerpuud on toimikutes jäädvustatud selliste hüüdnimedega: vanem vend Endel *Vanapoiss* ja noorem Juhan *Juss* (Kross 1998). 1946. aastal olid nad Koorastes. 13. märtsi Osula-Sulbi aktsiooniga seoses on Endli hüüdnimeks märgitud *Churchill* ja Juhanil (Koorastes tuntud kui Jaan Tikerpuu) *Võmm* (Järlik 2016: 12). Selle episoodi täiesti teises stiilis hüüdnimed on kooskõlas Kooraste metsavendade mängulise hüüdnimemudeliga, mille näideteks võiksid olla veel Hann Helbre *Tarzan*, Valter Ennase "Tasuja"-raamatust pärit *Vahur*, August Hallapi *Pitka*, Alfred Hallapi *Vanapagan* ja lõpuks ka kõige legendaarsema Kooraste metsavenna Haljand Kooviku hüüdnimi *Roheline kindral*.

Hüüdnime tähendust ja tekkemotiivi aitab tihti mõista salga kui väikese kollektiivi koos vaatlemine. Metsavendade puhul pole salga määratlemine lihtne, sest mehi (ja naisi) lahkus omaette varjama, vangistati ja tapeti, salgaga liitus uusi tulijaid, leidus külalisi-läbikulgejaid, kellel ei lubatud salka jääda, kuid kelle hüüdnimesid on pärast vangilangemist ülekuulamistel kirja pandud. Olgu mõned näited siiski toodud.

Sõjaväelist organiseeritust eelistavale Relvastatud Võitluse Liidule (RVL) kujundati 1947. aastal keskstaap, mille liikmed olid Endel Redlich ehk *Olev*, hiljem ka *Must kinnas*, Helmut Valdmaa ehk *Manivalde* ehk *Minister*, Endel Karell ehk *Kurul*, ehk *Luhvtmarssal*, Jaan Illaste noorem ehk *Majandusminister*, Mihkel Soosalu ehk *Mart* ja Viktor Rumjantsev ehk *Rumm*. 1947. a detsembri lõpu ebaõnnestunud raharöövis osalesid veel Georg Kase ehk *Jaska*, Kalju Heli ehk *Tiido*, Nikolai Lõssenkov ehk *Kolla* (Pihlau 2008a: 101-103). Kevadeks ellu ning kokku jäänud *Olevi*, *Rummi*, *Mardi* ja *Luhvtmarssaliga* olid ühes salgas

Eduard Redlich ehk *Habe*, Udo Mesner ehk *Joosep*, Olev Vähi ehk *Täpu*, Voldemar Härmson ehk *Peremees*, Jüri Kilk ehk *Kaldemäe*, Mihkel Ellermaa ehk *Mätas*, Mihkel Valler ehk *Vana Jääras*, Aleksander Ilau ehk *Sass*, Annus Peetman ehk *Propagandaminister*, Jüri Peetman ehk *Suur Jüri*, Jaan Illaste vanem ehk *Tihemetsa* ehk *Isa*, Eduard Mulk (ainsana hüüdnimeta) ja Lembit Mulk ehk *Kõll*. (Pihlau 2008a: 104) Hüüdnimesid vaadeldes võiks öelda, et tegelikud juhid eelistasid siin valida tagasihoidliku eesnimekujulise nime (*Olev* ja *Mart*), kuid leidus ka toretsevaid hüüdnimesid, nagu *Minister* ja *Luhvtmarssal*. *Propagandaministri* nimi tekkis salgas siis, kui *Majandusminister* oli juba tapetud. Mõni hüüdnimi kannab vähemalt esmapilgul emotsionaalset, hellitusnimele lähedast laengut, nt *Täpu*. *Mätas*, *Vana Jääras* ja *Peremees* annavad edasi tunnustav-distantseerivat suhet. *Kõll* jällegi viitab arvatavasti mingile välimuse eripärale, vrd *kõll* läänemurdes ‘must rähn’, ‘pärlid’, Mulgimaal ka ‘vana, vilets olend’, ‘kollakaspunane härg’ (EMS). Sekundaarne hüüdnimi võis olla nii salga juhtide hulka kuuluval mehel (*Rumm*) kui ka lihtliikmel (*Kolla*, *Sass*). Esines kohanimest saadud nimesid: *Kaldemäe*, *Tihemetsa*.

Ühest aktsioonist osa võtnud metsavendade hüüdnimesid on nelja eri isiku tunnistuste põhjal esitanud Rein Järlik (2016: 12-13). Osulas ja Kärgulas (Sulbi külas) 13.03.1946 karistusoperatsiooni läbi viinud metsavennad olid erinevatest salkadest, peamiselt Kärgulast, Koorastest ja Tartumaalt Mellistest. Päritolukohti oli rohkem, nt Alfred Lehesel ja vendadel Tikerpuudel hoopis Meremäe vald. Juhtideks olid Avo Pruus ehk *Švejk*, Alfred Lehes ehk *Alfa* ja Karl Heerik ehk *Poja*. Hüüdnimega on mainitud Hann Helbre ehk *Tarzan* (ka *Esä*), Endel Tikerpuu ehk *Churchill*, Jaan (tegelikult Juhan) Tikerpuu ehk *Võmm*, August Hallap ehk *Pitka* (ka *Orlobi*), Alfred Hallap ehk *Vanapagan*, Asta Hallap ehk *Lea*, Arved Kirs ehk *Purš*, Kalju Liin ehk *Jüri*, Kalju Täht ehk *Pikk*, Feliks Sibul ehk *Fell*, Arkadi Hansschmidt ehk *Aadi*, Kalju Torop ehk *Lühike*, Hugo Vessin ehk *Klara vend*, Valdeko Veski ehk *Grenader*, siis veel *Poiss* perekonnanimega Kasuk ja ainult hüüdnimega teada *Miki*, *Timo* ning *Füürer*. Timost on hiljem selgunud, et see oli Peeter Rahnulaid Tartumaalt. See, keda gruppi kuulunutest peamine tunnistaja Kalju Torop on

maininud perekonnanimega Vahur (toimikus nii *Vahur* kui ka *Valter*), peaks tegelikult olema Valter Ennas, kelle hüüdnimedeks olid nii *Vahur* kui ka *Füürer*. Nagu näha, võis mitmenimelisus jäädagi tekitama segadust uurimistoimikus. Selle aktsioonigrupi mitmeid hüüdnimesid on juba eespool kommenteeritud. Lisada võiks veel, et hüüdnimed *Pikk* ja *Lühike* võivad olla paberlikud lühendid. Grupi kolmest Kalju-nimelisest mehest kahte võidi kutsuda **Pikk Kalju* (Täht) ja **Lühike Kalju* (Torop).

Ühes punkris viibinute hüüdnimesid on täielikult dokumenteeritud pärast Vastseliina Saika punkrilahingut kevadel 1951: Rudolf Tomba, salga pealik, hüüdnimega *Peremees*, Evald Keir ehk *Politruk*, Lembit Tullus ehk *Poja*. Raimond Pild ehk *Krim*, Roland Uibo ehk *Rolli*, Voldemar Visk, kellest julgeolek saigi esialgu teda vaid hüüdnimi *Valja* ja Richard Vähi ehk *Riks*. Hüüdnime pole teada kaheksanda punkris viibinu, August Kuuse kohta (Pihlau 2008b). Suhetest salga sees kõnelevad hüüdnimed *Peremees* ja *Poja*. *Politruk* viitab kunagisele teenimisele Punaarmees, vaid hüüdnimele *Krim* (Krimm?) puudub seletus.

Kasutuses tekkinud või inimese enda välja mõeldud hüüdnime assotsiatiivsus, kui seda leidub, on küllalt selgelt jälgitav. Luureagentuuris loodud varjunimede assotsiatsioonid pärisnimedega seevastu on ülinõrgad, need ilmnevad ehk kogu nimekirja vaadeldes, nagu nt Haukka raadioluure grupi isiku- ja luurajanimedes Ülo Jõgi tunnistustes (need nimed pole lisatud metsavendade hüüdnimede hulka ega neid pole eespool analüüsitud): Toomas Rütman – *Riisik*, Karl Jürgens – *Kure* (*Kure Kaarel*), Aksel Puusepp – *Paju*, Voldemar Särak – *Talvik*, Vello Saksen – *Sahk*, (Hans Valter) Kaljurand – *Liivalaid*, Evald Soomer – *Saare* (*Elmar Saar)*, Heino Muda – *Mägar* (*Ants Mägar*), (Harald) Keem – *Kiima*, Viktor Lukk – *Lõima*, Tarmo Meristu – *Moor* (*Toomas Moor*), Ain (tegelikult Helmut) Pedanik – *Põld*, Ilmar Jonas – *Justus*, (Adalbert) Jäger – *Jürisoo*, Leo Talgre – *Juss*. Lisaks kokku lepitud varjunimedele teadis Jõgi väljaõppe ajal kasutatud hüüdnimesid: Jürgens – *Jüri*, Kaljurand – *Kalju*, Keem – *Ätt*, Lukk – *Jumbu*. (Krikk 2011: 93–95 ,106–119). Jõgi enda luurajanimeks oli *Peeter Tamm*.

Nagu näha, ühtivad peamiselt luurajanime ja ees- või perekonnanime algustäht; või siis tekib isikunime ja luurajanime vahel stiililine kokkukuuluvus: Särak – *Talvik*, Kaljurand – *Liivalaid*.

7. Kokkuvõte

Metsavendade hüüdnimed on kompaktne nimerühm, mis on eksisteerinud kümmekonna aasta jooksul peamiselt 1944–1956 ja kadunud koos suurema osa kandjate hukkumisega. Seepärast pole andmeid saadud mõistagi otseallikatest, vaid metsavendluse uurijad on enamiku nendest kogunud venekeelsetest dokumentidest, oluliselt väiksema osa suulisest pärimusest.

Salkades tegutsedes annavad hüüdnimesid tavaliselt teised, harvem on need eelnevast elust kaasa võetud. Metsavendade hulgas oli siiski tavaline ka iseendale identiteeti varjava hüüdnime valimine, millega ennast tutvustati ja kutsuda lasti. Nimed ühe grupi sees võisid olla stiililt ja moodustusviisilt küllaltki sarnased. Et salkade koosseis vahetus üsna kiiresti, võis seal olla ka erinevate hüüdnimetüüpidega metsavendi. Kui metsavend tegutses pikemat aega, võis talle tekkida ka mitu hüüdnime, kasvõi erinevates koosseisudes viibimise tõttu. Näiteks Endel Tikerpuu hüüdnimed olid *Vanapoiss* ja *Churchill*.

Metsavendade hüüdnimede hulgas moodustavad suurema osa primaarsed hüüdnimed (78%), mille hulka on arvatud ka varjunimeks võetud uued eesnimed. Nii metsavendadel kui ka metsavendi otsinud agentidel esines varjunimedena üsna harilikke eesnimesid – ka julgeolek kasutas oma agendinimede loomisel põhiliselt neutraalset eestikeelset nimevara. Need kaks rühma – selgelt hüüdnimeilmelised ja varjunimeilmelised – on aidanud kõige paremini varjata hüüdnime kandvat isikut.

Sekundaarseid nimesid (22%) on moodustatud kas ees- või perekonnanime aluseks võttes (*Alfred* > *Alfa*, *Felix* > *Fell*; *Rumjantsev* > *Rumm*), kuid esineb ka igasuguseid kombinatsioone (*Ants Säinas* > *Vimma Ants*, *Ants Kaljurand* > *Hirmus-Ants*, *Elmar Karu* > *Suur Karu*).

Metsavendade hüüdnimed on loodud peamiselt sooviga varjata oma või salgakaaslaste pärisnime ja identiteeti, kuid neis peegelduvad ka metsavendade suhted salga sees (*Vanaisa*, *Esä*,

Poja, *Vana Pini*, *Vana Jääras*), tolleaegne poliitika (*Churchill*, *Pitka*, *Füürer*, *Propagandaminister*), popkultuur ja kirjandus (*Tarzan*, *Fantoom*, *Must Kapten*, *Švejk*), välimus (*Vunts*, *Habe*, *Must Kinnas*), käitumine (*Vana Hull*, *Tornaado*), päritolu (*Haanja miis*, *Soome Volli*) jm. Võimalik, et mõned juhtide nimed (nt *Roheline Kindral*) on sisendanud võitlusvaimu. Ka sõbraliku tögamisega antud hüüdnimedest võib olla olnud abi kambavaimu tugevdamiseks. Kui inimestel on sarnased eesmärgid ja ootused, on aidanud hüüdnimed ja nende abil toimuv sõbralik aasimine mõne uurija (vt Holland 1990) arvates toime tulla isegi pingete ja muude eluraskustega.

Kirjandus

Aarop, Kalju 2008: Lahing Hindriku talus. – Kultuur ja Elu 2 (492). http://kultuur.elu.ee/ke492_hindriku.htm.

Ainiala, Terhi, Minna Saarelma, Paula Sjöblom 2008: Nimistöntutkimuksen perusteet. Tietolipas 221. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Ainiala, Terhi, Minna Saarelma, Paula Sjöblom 2016: Names in Focus. An Introduction to Finnish Onomastics. Studia Fennica Linguistica. Helsinki: Finnish Literature Society. DOI: http://dx.doi.org/10.21435/sflin.17.

Andreller, Martin 2011: 63 aastat Põdraraba lahingust. – Ajaleht Nädaline 08.10., lisaleht Koduloolane 8 (181), 9–10.

Black, Sharon, Brad Wilcox, Brad Platt 2014: Nicknames in Prison: Meaning and Manipulation in Inmate Monikers. – Names 62, 3, 127–136. DOI:10.1179/0027773814Z.00000000077.

EMS = Eesti murrete sõnaraamat. 1994–... https://www.eki.ee/dict/ems/.

Holland, Theodore J: **1990**: The Nicknames of Steam-Era Railroaders: A Code-Mediated Adaptation. – Names 38, 4, 295–304.

Hämäläinen, Lasse 2015: User names of illegal drug vendors on a darknet cryptomarket. – Onoma 50, 43-68. DOI:10.34158/ONOMA.50/2015/2.

Hämäläinen, Lasse 2016: Suomalaisten verkkoyhteisöjen käyttäjänimet. – Virittäjä 120, 398–422.

Hussar, Annika, Mariko Faster 2015: Eestlaste hüüdnimedest. – Emakeele Seltsi aastaraamat 61 (2015), 110–134. doi:10.3176/esa61.05.

Järlik, Rein 2016: 13. märts 1946 Osulas ja Sulbis. – Vastamata küsimusi jääb. Koost. Heljo Saar. Võru Täht, 9–26.

Kallasmaa, Marja 2003: Läänemurde loodus- ja viljelusnimed. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Krikk, Mai 2011: Voldemar Särak ja luuregrupp "Haukka". Olion.

Kross, Eerik-Niiles 1998: Pro Patria II. Auraamat langenud ja hukkunud metsavendadele 1944–1978. (Lühinimestik) Tööversioon. 13. Okupatsioonide repressiivpoliitika uurimise riiklik komisjon. Tartu: Kleio.

Laar, Mart 1993: Metsavennad. Tallinn.

Laar, Mart 2013: Metsavennad. Relvastatud vastupanu Eestis Teise maailmasõja järel. Tallinn: Read.

Mandel, Mati 2010: Kogu tõde Hirmus-Antsust? Eesti Ajaloomuuseum. Tallinn.

Muld, Margus 2020: Saaremaal avati mälestuskivi vastuolulisele metsavennale. – ERR, 15.08.2020. **Noormets, Tiit 2017**: Mihkel Havi metsavendade salga langemisest. – Tuna 1, 102–110.

Ohmann, Valdur 2004: 55 aastat legendaarse Pargase viimasest https://www.err.ee/1124343/saaremaal-avati-malestuskivi-vastuolulisele-metsavennale#lg=1&slide=8aktsioonist. – Tuna 4, 82–86.

Paluoja, Silvia 2015: Tantsuõpetaja poeg hukkus koduõues. Pärnu Postimees 180, 22. september, 2.

Pihlau 2008a: Läänemaa metsavennad teise Nõukogude okupatsiooni ajal (1944–1959). – Läänemaa Muuseumi toimetised = Proceedings of Läänemaa Museum XI, 96–131. Haapsalu.

Pihlau 2008b: Lühiülevaade metsavendade 17-st suurlahingust. – Kultuur ja Elu 2. http://kultuur.elu.ee/ke492_metsavennad.htm

Pukkonen, Mari 2011: Metsavennad. Misso, Haanja ja Ruusmäe ümbruses. https://metsavennad.ee/misso (Alajaotus Isikud).
Pukkonen, Mari 2014: Metsavennad. Rõuge ja Viitina ümbruses. https://metsavennad.ee/rouge (Alajaotus Muu > Isikud).
Saareste, Andrus 1959: Eesti keele mõisteline sõnaraamat II. Dictionnaire analogique de la langue estonienne: avec un index pourvu des traductions en français II. Eesti Teaduslik Selts Rootsis. Stockholm: Vaba Eesti.

Mariko Faster, Evar Saar: Eesti mõtsavelli kutsmisnimmist

Mõtsaveleq, võro keelen ka *mõtsameheq*, olliq mõtsan edimädse Nõvvokogo okupatsiooni aigu 1941. aastagal, Saksa okupatsiooni aigu 1941–1944 ja tõsõ Nõvvokogo okupatsiooni aigu 1944–1978. Kõgõ tegüsämb olĺ vastapandminõ aastil 1944–1956. Mõtsavelli kutsmisnimeq om üteline kutsmisnimmi rühm, miä om olnuq pruukmisõn kümmekund aastakka ja kaonu üten tuuga, kuis suurõmb osa mõtsavellistki är tapõti. Selle olõ-i andmit saad õkva salku liikmidõ käest koŕadaq, a mõtsavelli uurjaq ommaq suurõmba jao näist koŕanu vinne keelen arhiivipaprist, hulga vähämbä osa suulidsõst perimüsest.

Ku oldas salgan kuun, andvaq kutsmisnimmi hariligult tõsõq salga liikmõq, harvõmb ommaq naaq inneskidsest elost üten võetu, nigu nt *Pargas* – Heino Lipp. Mõtsavelli hulgan olĺ sõski harilik ka sääne asi, et esihindäle valiti hindä perisnimme käkvä kutsmisnimi. Tuuga sõs tutvustõdi hinnäst ja lasti tõisil kutsuq. Nimeq üte rühmä seen võisõq ollaq stiili ja tegemise viisi poolõst küländ ütelidseq. A et salku kuunsais muutu küländ ruttu, olĺ hariligumb, et salgan olĺ eri kutsmisnimetüüpega mõtsavelli. Ku mõtsavelel õnnistu elo man püssüq ja vabas jäiäq pikembät aigu, võisõ tälle tegüdäq mitmit kutsmisnimmi, kasvai joba tuuperäst, et tä jõudsõ ollaq mitman salgan. Näütüses Endel Tikerpuu kutsmisnimeq olliq *Vanapoiss* ja *Churchill*.

Mõtsavelli kutsmisnimmi hulgan om suurõmb päärühm primaarsõq kutsmisnimeq (78 %). Primaarnõ tähendäs, et täl olõ-i läbinättävät köüdüst inemise perisnimega. Sääl ommaq kats

rühmä: 1) väega selgeq kutsmisnimeq, nigu näütüses *Pudilanõ* ja *Švejk*, 2) vaŕonimes võetuq vahtsõq edenimeq, näütüses Endel Redlich > *Olev*, Lehte-Kai Ojamäe > *Irma*. Primaarsõq kutsmisnimeq ja vaŕonimeq ommaq kõgõ parõmbalõ avitanu vaŕadaq, miä om mõtsavele kodanigunimi.

Sekundaarsõq nimeq (22 %) ommaq mugandõduq edenime vai perekunnanime perrä (*Alfred* > *Alfa*, *Felix* > *Fell*; *Rumjantsev* > *Rumm*). Tulõ ette ka mõtsavele uma nime tävvendämist määndsegi loomuumadsõ sõnaga (*Karl Johannes Verpson* > *Must Juhan*, *Ants Kaljurand* > *Hirmus-Ants*, *Elmar Karu* > *Suur Karu*).

Mõtsavelli kutsmisnimmi om tett päämidselt sooviga käkki hindä vai salgakaaslaisi perisnimme ja identitiiti, a näide seen peegeldäseq vasta ka suhtõq salga seen (*Vanaisa*, *Esä*, *Poja*, *Vana Pini*, *Vana Jääras* ‘oinas’), tuuaignõ poliitiga (*Churchill*, *Pitka*, *Füürer*, *Propagandaminister*), popkultuur ja kirändüs (*Tarzan*, *Fantoom*, *Must Kapten*, *Švejk*), vällänägemine (*Vunts*, *Habe*, *Must Kinnas*), mõistmisõq (*Elektrik*, *Doktor*), üllenpidämine (*Vana Hull*, *Tornaado*, *(H)Orlobi*), periolõminõ (*Haani miis*, *Soome Volli*) jm. Om võimalik, et mõnõq juhtõ nimeq (nt *Roheline Kindral*) ommaq üles kihotanuq võitlusvaimu. A ka sõbraligu pilkamisõga antust kutsmisnimest, nigu *Kurg* huupi hindäle kuuli jalga lasknu mehele, või ollaq olnu api kambavaimu kimmämbäs saamisõlõ. Ku inemiisil ommaq olnu üttemuudu tsihiq ja uutmisõq, sõs ommaq avitanuq kutsmisnimeq ja näide abiga käüvä ütstõsõ nöksämine parõmbalõ toimõ tullaq pingidõ ja muidõ elorasõhuisiga, ommaq arvanu mõnõq kutsmisnimmi uurjaq.

Tähüssõnaq: inemisenimeq, kutsmisnimeq, vaŕonimeq, mõtsaveleq

Märksõnad: isikunimed, hüüdnimed, varjunimed, metsavendlus

Partisans (*metsavennad* 'forest brothers' in Estonian) were active during the first Soviet occupation 1941, German occupation 1941-1944 and the second Soviet occupation 1944-1978. They were most active during the years 1944-1956.

Partisans' nicknames form a compact group of names which has existed for about a decade and disappeared along the loss of lives of the majority of the name bearers. Thus, data has not been received from the primary sources, naturally. Researchers of the partisan movement have collected most of the data from documents in Russian and a significantly smaller part from the oral tradition.

In squads, nicknames are usually given by others; less often, they have been brought along from the previous life. However, it was quite usual for a partisan to choose a nickname for himself/herself for hiding his/her identity; it was used for introducing oneself and letting others to address oneself. Names could be quite similar by style and formation within a group. As the compositions of squads changed quickly, a squad could also include partisans with different types of nicknames. If a partisan was active for a longer period of time, he/she could obtain multiple nicknames, even because of being a member of different compositions. For instance, Endel Tikerpuu's nicknames were *Vanapoiss (Old Son)* and *Churchill*.

Among the nicknames of partisans, primary nicknames form the majority (78%), which also includes new forenames taken as aliases, e.g. *Endel Redlich* > *Olev*, *Lehte-Kai Ojamäe* > Irma. These two groups – primary nicknames and aliases – have best hidden the person bearing the nickname.

Secondary names (22%) have been formed either on the basis of the forename or the surname (*Alfred* > *Alfa*, *Felix* > *Fell*; *Rumjantsev* > *Rumm*), but the combinations of a proper name and attribute also occur (*Karl Johannes Verpson* > *Must (Black) Juhan*, *Ants Kaljurand* > *Hirmus-Ants (Terrible-Ants)*, *Elmar Karu* > *Suur Karu (Big Bear)*).

The nicknames of partisans have mostly been created with the purpose of hiding one's own or a fellow squad member's proper name and identity, but these also reflect the relationships of partisans within the squad (*Vanaisa (Grandfather)*, *Esä (Father)*, *Poja (Son)*, *Vana Pini (Old Dog)*, *Vana Jääras (Old Ram)*), the political situation of that time (*Churchill*, *Pitka*, *Füürer (Fuehrer)*, *Propagandaminister (Minister of Propaganda)*), popular culture and literature (*Tarzan*, *Fantoom (Phantom)*, *Must Kapten (Black Captain)*, *Švejk*), appearance (*Vunts (Moustache)*, *Habe (Beard)*, *Must Kinnas (Black Glove)*), behaviour (*Vana Hull (Old Lunatic)*, *Tornaado (Tornado)*), origin (*Haanja miis (A Man from Haanja)*, *Soome Volli (Volli from Finland)*) etc. It is likely that names of some leaders (e.g. *Roheline Kindral (Green General)*) have been intended to instil the fighting spirit. But the nicknames given through friendly banter may have been of help in strengthening the team spirit, too. Some researchers believe that in case of people with similar aims and expectations, nicknames and friendly teasing have helped to cope with tensions and other difficulties in life.

Keywords: personal names, nicknames, pseudonyms, Estonian partisans

Mariko Faster
Võro Instituut
Tarto 48
65609 Võro
mariko.faster@wi.ee

Evar Saar
Võro Instituut
Tarto 48
65609 Võro
evar.saar@wi.ee

UUT TEAVET VADJALASTE KOHTA, ERITI AASTAST 1942

ENN ERNITS

1.Sissejuhatuseks

Siinkirjutaja on tundnud pikemat aega huvi vadjalaste demograafiliste protsesside, sh vadja keele ning kultuuri leviku ja hääbumise vastu (vt Ernits 1996, 2003, 2005, 2006, 2017a, 2017b). Viimastel aastatel on päevavalgele tulnud uut teavet, mida seni pole teaduskirjanduses põhjalikumalt käsitletud. Kõigepealt ei saa kommenteerimata jätta vadjalaste arvu ja asukohti, mis on kirjasõnas avaldatud 1700., 1862. ja 1882. aasta kohta. Mitmekesine info pärineb Saksa okupatsiooni päevil 1942.–1943. aastal korraldatud Ingerimaa elanike (vadjalased, isurid, ingerisoomlased jt) registreerimise aktsioonist. Asjaomased aruanded on huvipakkuvad, kuid nende rikkalikust andmestikust on seni vadjalaste puhul mainitud üksnes koguarvu.

Käesolevas artiklis analüüsitakse vadjalaste arvu ja asuala alates XVIII sajandist. Üksikasjalikult vaagitakse vadjalaste arvu külade kaupa Teise maailmasõja ajal. Selle käigus talletatud andmeid kõrvutatakse nii varasemate kui ka hilisematega, jättes kõrvale vaid rahvaarvu kahanemise dünaamika viimase poole sajandi jooksul. Aruannetes kajastatud muid valdkondi käsitletakse vähem või rohkem refereerivalt, jättes detailse analüüsi vastavate alade spetsialistidele. Artiklis kajastuvad mõneti ka Vadjamaale samal ajal korraldatud kahe teadusekspeditsiooni tähelepanekud. Etteruttavalt tuleb rõhutada, et sõjaaegsetes aruannetes sisalduv aines ei anna meile mitmesugustel põhjustel sugugi absoluutsele tõele ligilähedasi arvandmeid, ent nad aitavad olulisel määral kaasa seni kirjasõnas väljendatud arvude interpreteerimisele. Kirjutises mainitud Vadjamaa külanimesid aitab paika panna vadja keele sõnaraamatu kaart (vt VKS 2013: 94).

2. Vadjalaste arvust eri aegadel aegadel

Vadjalaste arv on viimastel sajanditel olnud üsna tagasihoidlik. Praeguseks täpsemalt seletamata jäävad isuri päritolu koduuurija Boriss Jemeljanov-Jõgi (1915–1989) teoses toodud 1700. aasta andmed Jamburgi maakonna rahvastiku kohta (tabel 1; Jemeljanov 2011: 68). Paraku pole teada, kust need arvud on võetud: teoses viidatakse umbmääraselt vaid Rootsi-aegsetele maksukatastritele, mis aga ei tohiks sisaldada otseviiteid etnosele. Tabelist selgub, et 3673 vadjalast moodustas polüetnilise Jamburgi maakonna rahvastikust ligikaudu viiendiku. Peale selle elas vadjalasi ka Oranienbaumi maakonnas ning võimalik, et mujalgi. Meenutagem siinkohal, et poolteist sajandit hiljem, Köppeni tegutsemise ajal moodustasid Oranienbaumi vadjalased nende koguarvust kolmandiku. Kui oletada, et 1700. aastal oli kahe maakonna vadjalaste arvu suhe enamvähem sama, siis saaksime vadjalaste minimaalseks arvuks umbes 7500. Tegelikult võis see olla suuremgi: 1703. aastal rajatud impeeriumi pealinnale lähemal paiknedes assimileerusid nad pooleteise sajandi jooksul tõenäoliselt kiiremini kui kaugemal asuvad külad. Seega oleks vaadeldaval perioodil (1700–1848) vadjalaste arv kahanenud vähemalt kolmandiku võrra. See on teoretiseering, kuid mõnesugust mõtteainet ehk annab.

Vadjalaste asualadest mõlemas maakonnas oli teadlik ka XVIII sajandi viimasel veerandil ajaloolane, literaat ja kirjastaja Fjodor Tumanski (1746–1810), kes märkis Peterburi kubermangu kirjelduses, et „nende peamine asupaik on Kotlõ ehk Kattila ning Baabina [= Jarvikoištšülä] külas ja [nende] ümbruskonna külades“ (Öpik 1970: 53).

Seni on kõige varasemateks peetud Peterburi akadeemiku Peter Köppeni (1793–1864) kogutud arvandmeid 1848. aastast 37 külas elanud 5148 vadjalase kohta (Köppen 1867: 20). Tõsi küll, kahe küla vadjalaste arv pärinevad tegelikult 16 aastat varasemast ajast.

Näilisele täpsusele vaatamata on see arv üsna ebamäärane, ent kõigele vaatamata on meie käsutuses kindel arv, millele saab toetuda. Siiski tuleks seda arvu mõnevõrra korrigeerida.

Tabel 1. Jamburgi maakonna rahvastik 1700. aastal

Etnos	Arv	%	Etnos	Arv	%
Ingerisoomlased	6477	32,5	Venelased	402	2,0
Isurid	7493	37,6	Eestlased	80	0,4
Vadjalased	3673	18,4	Mustlased	58	0,3
Sakslased	1766	8,8	Kokku	19 949	100

Esiteks, Tšuditsa (vn *Тиутицы*) ja Lipkovitsõ (*Липковицы*) vadjalaste arv, vastavalt 143 ja 126, pärineb Köppeni teatel 1832. aastast. Just niipalju oli tollal kummaski külas elanikke (OSG 1838: 72). 1848. aastal valdasid seal vadja keelt vaid vähesed vanakesed, viis aastat hiljem teatati üksnes vene keele rääkijatest (SNM 1864: XLII). Seega võime mõlemas külas arvestada toona ligikaudu ehk kümnekonna vadjalasega. Pole usutav, et tosina aastaga sai üksnes vadjalastega asustatud küla täielikult venestuda.

Teiseks, Köppen registreeris Jõgõperäl 300 vadjalast, kelle hulgas leidunud 197 suurvürstile kuuluvat talupoega.[1] Tegelikult olid ainuüksi viimati mainitud rahvas vadjalased. (Ernits 2017b: 304). Nad elasid külaotsas, mida kutsuti Kuningvallaks (*Kunigvalta*). Ülejäänud olid aga isurid.

Kolmandaks, Paul Ariste (1965: 91) arvates oli 1848. aasta vadjalaste arv tegelikkusest väiksem seetõttu, et välja olid jäänud Kukkuzi talupojad, keda Köppen pidas isuriteks. Kahtlemata elas tollal 300 elaniku hulgas vadjalasi, ent kes teab, kui palju. Siinkirjutaja arvas esialgu, et XIX sajandi keskpaiku võisid nad moodustada poole Kukkuzi elanikkonnast, kuid hiljem hakkas mõneti kõhklevalt rääkima isurite ülekaalust (Ernits 2017b: 304).

Köppeni rahvaarvu aluseks võttes selgub pärast liitmisilahutamisi, et 1848. aasta seisuga võis vadjalasi olla maksimaalselt 4949. Täpsustused ei muutnud olulisel määral seni teada olnud rahvaarvu (vt ka Markus, Rozhanskiy 2012: 74–94).

[1] Küladest, mille venekeelseid nimevasteid pole selles lõigus lisatud, tuleb juttu edaspidi (eriti ptk-s 4).

1862. aasta ametlikel andmeil elas Ingerimaal kuni 4500 vadjalast, sh 1300 Peterhofi maakonnas ja 3200 Jamburgi maakonnas (SNM 1864: XLII). Sama koguarvu mainis enne kogu impeeriumi hõlmavat rahvaloendust Venemaa ministrite komitee kantselei, kusjuures nimetatud aasta isurite arvuks märgitakse ainult 2000 (ASN 1895: 26, 32). Viimane arv on kahtlemata kaugel tegelikkusest. Vadjalaste arv näikse esimesel pilgul olevat üsna tõepärane, kuid....

Tegelikult peaks vadjalaste arv olema märgatavalt suurem, sest 1) isuriteks olid arvatud kõik Valgovitsa kandi ja Vaipoole külade elanikud (maksimaalselt u 840 inimest), 2) välja olid jäänud Jamburgi maakonna suurtest küladest Kerstova (Köppeni järgi 368 vadjalast), Jarvikoiščülä (139) ja Kukkuzi (maksimaalselt 150). Väiksema vadjalaste arvuga asulatest pole nimetatud Kikeritsõt (38; vn *Кикерицы*) ja Korovaisit (3), mis olid toona peamiselt ingerisoomlaste külad. Seega võiksime ametlikele andmetele lisada veel u 1500 vadjalast, mis teeks nende maksimaalseks koguarvuks 6000. Ent see pole veel kõik.

Peterburi kodu-uurija Aleksei Krjukov väitis oma väliuuringute ja asjaomase kirjasõna põhjal, et Köppenil on jäänud loenduse alt välja nn Pjatnitsa-rühma lõplikult venestunud, tema termini kohaselt (tänapäeva mõistes) postetnilised vadjalased (Krjukov 2014).[2] Nende elukohaks oli Novopjatnitsa kirikukihelkonna 14 asulat (Kalmotka, Koškino, Pulkovo, Sala jt), mis jäävad Jamburgi linna ja isuri küla Haavikko (vn *Кейкино*) vahelisse piirkonda Lauga jõe ääres. Nõnda liitis Krjukov Köppeni vadjalaste arvule 2151 inimest, lisaks veel suure küla Voinosalovo (**Vainiosalo* 'vainusalu', *Войносолово*) elanike arvu, järeldades, et Köppeni tulemus olevat tegelikkusest jäänud peaaegu kaks korda väiksemaks (lk 54, 61). Krjukovi etteheide Köppenile on asjatu, sest peaaegu kõik Lääne-Ingeri külad on läänemeresoome postetnilised asulad (keelepiiride ja nende ahenemise kohta vt Ernits 2017b: 302–304).

Krjukov toetub Pjatnitsa-rahvarühma vadjalasteks pidamisel järgmistele tõikadele: 1) 1500. aasta katastriraamatus esinevad

---

[2] Siinkirjutaja on väga tänulik artikli retsensendile ja kogumiku toimetajale asjaomase uurimuse vahendamise eest.

asjaomases piirkonnas mittevene isikunimed, sh lisanimi *Tšudin*, 2) 1862. aasta andmeil on sealset elanikkonda kutsutud tšuudideks (SNM 1864: XLII), 3) XIX sajandi viimasel veerandil kasutas kohalik elanikkond üksnes vene keelt, kuid varem olevat kõneldud isuri ja soome keelt (ISS 1885: 384) ning 4) XVIII sajandi lõpul eristas Tumanski isuritest jaame, st Jamburgi ümbruse elanikke (vt Öpik 1970: 56, 81).

Tõsi küll, Krjukovi esitatud nimenäited on selgesti läänemeresoome päritolu, kuid pole kriteeriumi eristamaks, kas on tegu vadja või isuri nimega. Sama lugu on ka sealsete kohanimedega. Tšuud tähistab Peterburi kubermangu käsitlevates allikais vadjalasi, kuid mainitud lisanimi *Tšudin* vastandab pigem seda piirkonna põhielanikele, kes polnud seega vadjalasi. XIX sajandil kasutatud soome keele kohta märkis Krjukov, et seda räägiti naabruses olevas Dubrovkas (vn *Дубровка*). Isuri keelt mainides osutas ta seigale, et vadjalased on end sageli isuriteks pidanud. Tumanski hindas jaame vadjalaste ja isurite vahepealseks rahvaks, kelle all tuleb keeleteadlase Arvo Laanesti sõnutsi mõista Lauga alamjooksu piirkonna isureid (vt Öpik 1970: 194 jj). Sellele viitavad nii Tumanski mainitud elukohad kui ka vadja keelest mõjustatud keelemurre. Kokkuvõtteks tuleb nentida, et Krjukovil pole piisavalt argumente vadjalaste kasuks: küsimus tuleks eelistavalt jätta lahtiseks või toetada Pjatnitski rahvakillu pigem kunagist isuri päritolu.

1862. aasta loendusel lisandus vadjalastega asustatud asulate hulka külasid, mis Köppenil puudusid: Voinosolovo, Kallino (vn (*Каллино*), Kupkovo (*Купково*), Jelizavetino (*Елизаветино*), Detkovo (*Детково*), Vene-Rasi (*Русская Расия* ehk (kaasaarvatud tänapäeval) *Малая Рассия*), Vassakara (*Вассакара*), Monastõrki (*Монастырьки*) ja Suur-Rudja. Nimetatud külad jäävad Kattila ümbruskonda.[3] Vähemalt (suurem?) osa neist on minevikus olnud vadja külasid. Keerukas on täpsemate teadete puudumisel otsustada, kas neis elasid vadjalased n.ö aegade algusest peale või olid nad sinna siirdunud XIX sajandil.

---

[3] Kallino oli neljast talust koosnev külake Pummala külje all. Suuremad külad Detkovo ja Kupkovo hävisid Teise maailmasõja päevil (Prokopova 2008: 4).

1882. aastal korraldas semstvo Peterburi kubermangus rahvaloenduse. Ka selle andmeid vadjalaste kohta pole seni avaldatud ega interpreteeritud. Paraku nenditi, et materjalid sisaldavad ebapiisavalt andmeid talupoegade etnilise päritolu kohta. Jamburgi maakonnas registreeriti 1210 õigeusklikku ja 129 luteriusku vadjalast. Peamiselt elasid nad Kattila vallas, sh Muuka (vn *Муково*), Raanala, Kallino, Pummala ja Voinossolovo külas, ühtekokku 945 õigeusklikku ja 92 luteriusku vadjalast. Ainult Opolje valla Kerstovas moodustasid kogu elanikkonna ortodoksed vadjalased (arvult 237). Need vadjalastega asustatud külad olid tuntud ka varasematest loendustest.

Seevastu on uudne, et Jamskovitsõst (*Ямсковицы*) pandi kirja 18 luteriusku vadjalast ning Rattšino valla Gorki (*Горки*), Udossolovo (**Utusalo*, *Удосолово*), Perelesje (*Перелесье*) ja Sistovodski (*Систоводск*; tõlkes 'Vadja-Siista', tänapäeval Sista) külast 22 õigeusklikku ja 13 luteriusku vadjalast. Needki külad paiknevad vadjalaste kunagisel asualal, mitte kaugel Köppeni nimetatud asulatest. Samanimelise jõe ääres paiknev ja Kattilast itta jääv Sista on kunagi olnud vadjalaste etniliseks piiriks või külaks teisest rahvusest koosnevate asulate keskel.

Soome lahe ääres, s.o Vaipooles registreeriti kõigest kuus vadjalast, needki ühest külast. Mainiti, et Luutsa valla Kazikko ja kaks Valgovitsa küla pidid tolleks ajaks olema juba täielikult venestunud (MSN 1885: 29–31). Ilmselt olid Vaipoole ja Valgovitsa kandi vadjalased kirjas isuritena. Peterhofi maakonnas, mille piiridesse jäi enamik ida- ehk Kabrio murret kõnelevaid vadjalasi, ei suudetud teistest õigeusklikest rahvastest üldsegi eristada (vt MSN 1882: 17, 18).

Nii suur luteri usku vadjalaste arv XIX sajandi keskel tundub uskumatuna. Seni pole nende kohta teada muid allikaid. Luteriusuliste vadjalaste olemasolu peeti Rootsi-aegse usuvahetuse kajastuseks (MSN 1985: 31). Siinpuhul vihjatakse õigeusklike vadjalaste ja isurite vägivaldsele ümberususTamisele, mis hoogustus XVII sajandi viimasel veerandil (vt Väänänen 1991: 86 jj). Kallinos, Jamkovitsõs ja Rattšino valla külades Köppen vadjalasi ei maininud. Kui 1862. aasta rahvaloenduse tulemused vastavad tõele, siis võiks oletada 1) et Köppenil olid need külad

mingil põhjusel kahe silma vahele jäänud või 2) olid vadjalased sinna ümber asunud alles pärast pärisorjusest vabanemist.

Krjukov (2014: 52, 54) üritas tõestada, et vähemalt XIX sajandi viimasest veerandist alates ei kõneldud Pihlaalas, Jarvikoištšüläs, Pontizõõs ega Valgovitsas enam vadja keelt, sest 1) sealt pole soome ja eesti teadlased avaldanud ainestikku, 2) 1990. aastate lõpul sai autor nimetatud külade endiste elanike (arvult 30) küsitlemisel teada, et XX sajandi alguseks olnud need täielikult venestunud. Kõigepealt, informantide vastuseid ei saa päris tõe pähe võtta, sest nad olid toona kas liiga noored või isegi sündimata. Teiseks, vahetult enne Esimest maailmasõda viibis Vadjamaal soome keeleteadlane Lauri Kettunen, kes loendas igas mainitud külas (v.a Valgovitsa) paar-kolmkümmend vadja keele kõnelejat (lähemalt allpool). Valgovitsa kandi küladest sõitis ta mööda, isegi mainimata neid. Valgovitsast pole vist tõepoolest midagi talletatud. Ka soome kirjanik, rahvaluulekoguja ja fotograaf Samuli Paulaharju (1919) on Jarvikoištšüläs samast ajajärgust üht-teist vadja keeles kirja pannud. Leningradi keeleteadlane Jaakko Lensu (1930: 234 jj) küsitles 1920. aastate teisel poolel viimatimainitud külas üheksat vadjalast, noorim neist oli 49-aastane.[4] Eesti teadlased pääsesid Vadjamaale esmakordselt alles 1942. aastal, mil ümbruskond oli sõjast laastatud.

XX sajandil on vadjalaste koguarv huvitanud varasemast ajast sagedamini. Aja jooksul avaldatud arvud on kahtlemata subjektiivsed. Kõik oleneb sellest, mida peetakse rahvuse põhikriteeriumiks. Vadjalaste arvu on eri aegadel tabelisse koondanud mitu autorit (Ernits 1996: 196; Heinsoo 2012: 145–169; Kuznetsova, Markus, Muslimov 2015: 135). Viimati ongi eristatud ühelt poolt vadjalasi päritolu järgi (nn etnilised vadjalased) ja teisalt vadja keelt valdavaid inimesi.

---

[4] Ingerisoomlane Jaakko (Jakov) Lensu (1884–1937) sündis Peterburi kubermangus Toksovo kihelkonnas Kuismala (Kuzmolovo) külas. Lõpetas 1908. aastal Kolppana Õpetajate Seminari. Töötas õpetajana algul kodukihelkonnas, hiljem Leningradis. Oli Soome-Ugri Rahvaste Kultuuri Uurijate Leningradi Seltsi aktiivne liige. 1927. aastal kogus suulist ainest vadjalastelt ja järgmisel aastal etnograafilist materjali Kuismalas ning uuris 1930. aastal ingerisoome murdeid Põhja-Ingeris (JL).

Nõukogude Liidu 1926. aasta rahvaloenduse tulemustest ilmneb seik, nagu oleksid vadjalased elanud üksnes Soome lahe äärsetes külades, nimelt Jõgõperä ja Liivtšülä külanõukogu territooriumil, kus nende koguarvuks märgiti ametlikult 694 ja hiljem arhiiviandmetele toetuvalt 844 (Mussajev 2004: 178; EIA 2017: 201, 202). Tegelikult elas vadjalasi veidi hiljem toimunud etnograaf David Zolotarjovi (1885–1935) ekspeditsiooni ajal ka üle tosina külas Kattila kandis, Itšäpäivä jm (Konkova 2009: 50–51).[5] Sama kinnitavad ka hilisemad teated. 1939. aasta rahvaloendusel pandi kirja vaid üksikuid vadjalasi (EIA 2017: 221).

Sagedamini on vadjalaste arvu registreeritud päritolu järgi. Nõnda on kahe maailmasõja vahelisel perioodil mainitud üksnes etnilisi vadjalasi, kelle arv kõigub eri allikates 500–800 piires (Kuznetsova, Markus, Muslimov 2015: 17). Esimesena pidas vadja keeleoskajate arvu silmas soome lingvist Lauri Kettunen (1930: 4), kelle hinnangul leidus Vadjamaal 1915. aastal tuhatkond vadja keele oskajat. Ariste arvestas 1942. aastal 300–400 inimesega, kes vähegi keelt valdasid. Pärast sõda oli tema arvates Vadjamaa vadjalasi alles jäänud hinnanguliselt kõigest sadakond (1948: 3; 1970: 91). Ränk kirjutas oma päevikus sünget paratamatust nentides: „Kunagine vägev vadja rahvas – Novgorodi liitlane – on juba suurtes joontes niisugune kustuv süsi, mida võib hetkeks hõõguma panna ainult puhudes. Ta ei põle ega hõõgu omast jõust enam kunagi […]“ (GR: 40).

Saksa ajal Vadjas käinud etnoloog Ränga hinnangul elas seal toona 400–500 vadjalast (Ränk 1960: 18). Vadja keele oskajate arvu esitas samades piirides ka Laid, oletades, et neid peaks olema veel paarisaja inimese võrra rohkemgi, nimelt muulastest naiste arvel, kes on vadja keelt õppinud abiellumise järel või isegi kasutavad seda (BT: 1, 5). Ka Mägiste (1959: 11) arvates ei ületanud tollal kõnealuse rahva arvukus 500 piiri.[6] Reinhold ja Sukk loendasid 1942. aastal päritolu järgi Lääne-Ingeris 16 küla 208 majapidamises 667 vadjalast, kellest vadja keelt olevat val-

[5] Kirjanduses leidub ka teistsuguseid arve, nt Kuznetsova, Markus, Muslimov 2015 järgi 700–800.

[6] Ekslikult olen ühes varasemas kirjutises märkinud J. Mägiste esitatud vadjalaste arvuks 200 (Enn Ernits 1996: 196). Paraku leidub kirjutise arvudevallas teisigi eksimusi.

lanud 505 inimest (76%). See arv vastab Tartu õpetlaste pakutud vadjalaste maksimaalsele arvule. Yllö pidas 16 külast kaht puht vadja suurkülaks (üle 100 elaniku) ja kaht väikekülaks, ülejäänud paigutati segakülade alla, mille arvu aga vadjalaste puhul ei märgita (LY: 248–249).

Yllö veendus Jõgõperäl, Matis ja teistes vadja külades viibides, et lapsed ja noored ei saa enamasti vadja keelest aru ning räägivad vaid vene keelt; ainult täiskasvanud ja vanakesed valdavat veel emakeelt. Ta väitis 1848. ja 1942. aasta andmeid võrreldes, et vadjalased on enamalt jaolt isuristunud: kui esimesena mainitud aastal registreeriti 16 vadja külas vaid üksikuid isureid, siis 1941. aastal elas 11 külas 488 isurit, sh 188 Jõgõperäl. Sellest järeldas ta, et 11 küla oli vahepeal isuristunud, muutudes segaküladeks, kus 429 vadjalase kõrval elas 488 isurit (LY: 236–237). Siinpuhul pole arvestatud massilist venestumist. Yllö ei teadnud, 1848. aastal olid kõik Jõgõperä elanikud loetud ekslikult vadjalasteks (vt eespoolt).

2002. aasta rahvaloendusel pandi Leningradi oblastis kirja kõigest 12 vadjalast ning 2010. aastal Kingisepa linnas 10 ja rajoonis 24, s.o kokku 34 vadjalast (EIA 2017: 224, 227). Tänapäevaks elab Vadjamaal vadja keele oskajaid ainult käputäis. Keeleteadlaste Jelena Markuse ja Fjodor Rožanski andmeil ei ületa nende arv enam 15, kusjuures potentsiaalseid keelejuhte (st häid keeleoskajaid) on vaid 5–6 (Markus, Rožanski 2017: 17). Votoloog Heinike Heinsoo (2015: 4) hindas 2015. aastal vadja keele oskajate arvu 4–8 vahemikku, kusjuures selles keeles pole omavahel suheldud tollest ajast peale enam vähemalt kümme aastat.

3. Teise Maailmasõja aegsetest andmete kogumise aktsioonidest

Seni on suuremat tähelepanu pälvinud sõjaaegsed rahvateaduslikud ekspeditsioonid Loode-Venemaale, sh Vadjamaale. Nende initsiaatoriks oli Tartu ülikool, kes kasutas ära rahvusvähemuste registreerimist, mistõttu ühildas rahvateaduslikud huvid Saksamaa Julgeoleku Peaameti rassiteaduslike omadega (Kurs 2006: 73 jj; Noormets 2001: 41–42; vt ka Ernits 2017a: 46–47).

1942. aasta suvel toimus Eesti Rahva Muuseumi direktori kohusetäitja Eerik Laidi (1904–1961) juhtimisel kogumisekspeditsioon Vadjamaale. Käidi peaasjalikult Kattila murdeala külades, kuid põigati üürikeseks ka Vaipoolde ja Ida-Vadjasse. Kogumistöö oli jaotatud nõnda, et keeleteadlane Paul Ariste (1905–1990) talletas keele- ja rahvaluuleainest, etnoloog Gustav Ränk (1902–1998) pani kirja andmeid maaviljeluse, kalastuse ja ehitiste kohta, arheoloog ja etnoloog Eerik Laid hankis ainest karjanduse, naiste tööde ja rõivaste alalt ning etnoloog Ilmar Talve (1919–2007) kogus materjali ühiskondlike suhete, meeste tööde ja transpordivahendite kohta. Kunstiõpilane Ilmar Linnat (1913–1987) osales reisil joonistajana. Selline mitme uurijaga vadja kompleksekspeditsioon toimus esmakordselt.

Teisest, 1943. aastal korraldatud Vadjamaa ekspeditsioonist võtsid Ränga juhtimisel osa antropoloog Juhan Aul (1897–1994), slavist ja folklorist Felix Oinas (1911–2004), keeleteadlane Julius Mägiste (1900–1978) ning kunstnikuna eespool nimetatud Linnat. Aul tegi antropoloogilisi mõõtmisi, Mägiste kogus keeleandmeid ja Oinas uuris vene keele mõju vadja keelele. Mõlema ekspeditsiooni käigus hangiti Eesti Rahva Muuseumile etnograafilisi esemeid, pildistati ja joonistati. Ilmnes, et Tartu ülikooli ekspeditsioonid ei toimunud olupoliitikast isoleeritult, vaid suurema, julgeolekupolitsei korraldatud aktsiooni raames; nad valmistasid osaliselt ette saksa julgeolekupolitsei tegemisi vähemusrahvaste ümberasustamiseks Soome ja Saksamaale (Noormets 2001: 41–42; LY: 5).

Teadusekspeditsioonide käigus kogutud vaimse ja materiaalse kultuuri materjalide põhjal avaldati nii sel kui ka järgmistel aastakümnenditel olulisi tekstikogusid, artikleid ja monograafiaid. Kahjuks läks pagulusse siirdumisel kaotsi Laidi korjatud aines. Samal ajal tegutses Ingerimaa elanike Soome ümberasumise organiseerijana Skuoritsas sündinud rahvakooliinspektor ja rahvapärimuse koguja Antti Hämäläinen (1897–1976), kes fotografeeris ka vadja aladel ja avaldas väärtusliku pildialbumi (vt Hämäläinen 1944). 1942. aasta ekspeditsiooni kohta on ilmunud mitu huvipakkuvat ülevaadet; käsikirja on jäänud Ränga päevik (GR; vt ka Ariste 2005, lk 17–47; Ränk 1942: 4; Talve 1990:

46–66). Neist materjalidest on olnud olulist kasu ka käesoleva kirjutise valmimisel.

1941. aasta oktoobri keskel pöördus Wehrmachti 18. armee juhatus Eesti julgeoleku politsei poole äsja vallutatud Ingerimaa läänemeresoome rahvaste ning kohalike sakslaste, lätlaste ja leedulaste registreerimiseks. See aktsioon algas politseiohvitseride ja allohvitseride osavõtul juba sama kuu lõpus ning lõppes 1943. aastal. Kokku registreeriti 62 821 soomlast, 14 463 eestlast, 8729 isurit ja 667 vadjalast, lisaks veel 1055 sakslast, 2321 lätlast ja 11 leedulast (Noormets 2001: 40). Andmete kogumine oli eeltööks vadjalaste, isurite ja ingerisoomlaste deporteerimiseks Soome alates 1943. aasta sügisest kuni järgmise aasta kevadeni (Mussajev 2004: 279 jj; Kurs 2006: 73–75; Raudalainen 2014: 294 jj).

Eesti julgeolekupolitsei operatiivkomando ülesandel kogus 6.11.1941 kuni 14.12.1942 Vadjamaal demograafilist materjali Tartu ülikooli vilistlane, õigusteaduste magister Theodor Reinhold (1909–1996)[7] ja ajavahemikus 28.06–6.08.1942 major Martin Sukk (1898–1943).[8] Kogumisaktsiooni tulemuste põhjal koostati saksakeelne 11-leheküljeline masinakirjas aruanne, mille oli kinnitanud ülemleitnant Arnold Sinka (1897–1986) (BW).[9]

Kõnesolevas aruandes sisaldub 1) lühike ajalooline õiend (leht 9); 2) vadjalaste arv külade kaupa (9–10); 3) statistika rahvusluse kohta, sh teistest rahvustest külaelanike arv, segaabielud, assimileerumine ja rahvuslik omapära (11–14); 4) jagune-

---

[7] Theodor Reinhold oli sündinud Tartumaal Ulila vallas. Ta lõpetas Tartu ülikooli õigusteaduskonna 1935. aastal, kaitses seal magistritööd 1939. aastal. Tegutses aastatel 1939–1942 tsiviilõiguse ja protsessi õppetooli assistendina ja 1942–1944 üliõpilaskonna juhina. Teenis 1944. aastal Saksa armees, deserteeris ja hakkas metsavennaks. Viibis aastatel 1955–1980 poliitvangina Mordvamaa laagrites (AAUT III: 1994:78; Tarto 2011: 16–18).

[8] Martin Sukk oli sündinud Viljandimaal Sürgavere vallas. Oli lennuväe ohvitser. Suri Viljandi haiglas ussripikupõletiku tagajärjel ja on maetud Eesti Kaitseväe kalmistule.

[9] Arnold Sinka oli alates 1943. aastast Eesti Omavalitsuse Sisedirektooriumi Omakaitse peavalitsuse peainspektor.

Joonis 1. Theodor Reinhold (TR).

mine vanuse, soo ja perekonnaseisu järgi (14–15); 5) haridustase (15–16); 6) usutunnistus (16); 7) vadjalaste tegevusalad (16–17) ning 8) majanduslik olukord (17–18).

Ingerimaa mittevene elanikkonna kohta kogutud statistika, isiklike tähelepanekute ja publitseeritud kirjasõna põhjal koostas operatiivkomando nr 1 ülesandel agronoomiamagister Leonid (Leo) Yllö (1915–1978) 1943. aastal Gattšinas põhjaliku aruande.[10] Selleks kulus autoril väidetavalt kaks aastat, kusjuures teda aitas staap kaastöölisi (LY: 5). Teave masinakirjas tipitud mahuka aruande (283 lk) kohta oli ilmselt poliitilistel põhjustel kaua aega ebaselge, alles käesoleval sajandil on see võetud teaduskasutusse (vt Noormets 2001; Kurs 2006). Vadjalastele on seal erinevalt Reinhold-Suka aruandest pühendatud kõigest paar lehekülge (LY: 236–238). Käesolev kirjutis põhineb peaasjalikult Reinhold-Suka aruandel. Yllö aruannet ja teiste uurijate oletusi on kasutatud enamasti vadja külaelanike arvu analüüsimisel. Lisaks on abiks olnud Laidi masinakirjas koostatud aruanne esimese vadja ekspeditsiooni esialgsetest tulemustest (BT). See kannab kuupäeva 27.11.1942.

4. Vadjalaste arvust külade kaupa

Kirjutises on vadja külad parema ülevaate saamiseks rühmitatud asukoha järgi. Juttu tehakse vaid neist küladest, kus 1942. aastal leidus päritoluvadjalasi või teoreetiliselt võttes oleks pidanud veel elama. Tabelite 2–6 arvandmed on kas otseselt või mõneti ümbertöötatult üle võetud uurimisallikatena kasutatud sõjaaegsetest aruannetest. Reinhold-Suka ja Yllö aruande arvandmed elanike kohta külade kaupa ei lange alati kokku. Teisalt on neid keeruline võrrelda erineva summeerimise ja absoluutarvude puudumise tõttu. Reinhold-Sikk esitab igas külas elavate vadjalaste arvu ja nende protsendi külaelanike arvust, samuti venelaste protsendi. Yllö aruandes on toodud vadjalaste, isurite ja soomlaste koondarv, eestlaste arv nii 1941/1942. kui ka 1943. aasta

[10] Leo Yllö on sündinud Jamburgi maakonnas Narva vallas Hakaja külas. Õppis aastatel 1934–1938 Tartu ülikooli põllumajandusteaduskonnas, kaitses seal 1939. aastal agronoomia magistri väitekirja. Asus 1943 Soome, omandas Helsingi ülikoolis agronoomia doktori kraadi (1956) ning töötas elu viimasel kümnendil Riikliku Seemnekontrolli Asutuse juhatajana ja professorina (AAUT III: 214).

andmetel. Venelaste arv kajastab üksnes viimati mainitud aastat, mille kohta käivad elanike arvud on üldiselt väiksemad kui Reinhold-Suka aruandes, ent mitte väga palju, mõnel juhul on nad isegi suuremad. Keskmiselt oli nimetatud perioodil Ingerimaa rahvastiku arv vähenenud kolmandiku võrra. Seda põhjendatakse 1941.–1942. aastal korraldatud evakueerimise ja ümberasustamisega (LY: 292), kuid põhjusi võis olla teisigi. Yllö aruande eessõna kannab kuupäeva 1. 07. 1943. Seega saavad seal peegelduda vaid nimetatud aasta esimese poole andmed. Yllö aruandes on venelaste rühma paigutatud ka teisi rahvusi, kelle arvu peetakse tühiseks: lätlased, ukrainlased, poolakad jt (LY: 179).

Kust Yllö andmestik pärineb, jääb paraku selgusetuks. Kõike eelpool toodut arvesse võttes tuleb rõhutada, et aruannetes kajastuv statistika logiseb, mistõttu arvandmetesse tuleks suhtuda väga kriitiliselt. Seepärast on alljärgnevates tabelites esitatud sageli kõigepealt Reinholdi arv või protsent ja selle järel kaldkriipsu järel Yllö omad. Soomlaste ja isurite koondarv on saadud Reinhold-Suka tabeli vadjalaste arvu lahutamise teel Yllö tabeli vadjalaste, isurite ja soomlaste koondarvust, sest koostaja on toonud oma aruandes täpselt sama vadjalaste arvu külade kaupa mis Reinhold-Sukal. Eestlaste, teiste läänemeresoomlaste ja venelaste arv, olgugi tegelikult üsna umbkaudne, aitab taustateabena mõista paremini vadjalaste osa külades.

Kõigepealt tulevad vaatluse alla Lääne-Ingeri kõrgel paeklindil paiknevad nn mäekülad (vdj *Mätši ~ Ülägö ~ Maaseltšä ~ Maapooli*), mille hulka Talve (1981)[11] paigutas Kattila (vene *Котлы*), Pummala (*Пумалицы*), Lempola (*Раннолово*), Pihlaala (*Пиллово*), Iltovõõ (ka Undova; *Ундово*) ja Peen-Rudja (*Малое Руддилово*) (tabel 2). Seal kõneldi Kattila murde variante. Ariste (1960: 1960: 207) hindas 1950. aastatel mäekülades hästi rääkivate vadjalaste arvuks väiksemaks kui 25.

Tänapäeva Kattila asemel eristati varemalt Suur- ja Peen-Õtsa küla, milles Köppeni aegu elas ühtekokku 268, Kettuneni (1945: 235) järgi 1914. aastal vaid sadakond vadjalast, kes olid kiiresti venestumas. Viimase sõja ajal olid mõlemad külad osali-

[11] Autor pole raamatu lehekülgi nummerdanud.

Tabel 2. Vadja mäekülade elanikkond

Küla	Vadjalased		Soomlased ja isurid		Eestlased		Venelased		Kokku
	Arv	%	Arv	%	Arv	%	Arv	%	
Iltovõõ	7/6	6/5	–	–	–	–	107	90/95	114
Lempola	40	37/27	50	37	8	6	37	12/9	135
Pummala	67	56/33	16	8	5	2	115	35/57	203
Kattila	?	?	?	?	4	1	370	80	463
Rasi, Peen-	5	6/4	57	40	2	1	80	86/56	144
Rasi, Suur-	2	–/2	61	94	–	–	3	–/3	65
Õtsa, Peen-	74	53	?	≤ 18	?	?	?	31	?
Õtsa, Suur-	76	49	?	≤ 7	?	?	?	44	?

selt maha põletatud. Reinhold-Suka aruanne, milles räägitakse samuti eraldi küladest, loendas Kattilas 150 etnilist vadjalast, ent Yllö aruanne registreerib Kattilast summaarselt vaid 89 vadjalast, isurit ja soomlast (LY: 180). Seepärast on Reinhold-Suka (Peen- ja Suur-Õtsa kohta) ja Yllö (Kattila) võrreldamatud andmed käesolevas tabelis esitatud eraldi ridadel.

Ariste (2005: 27, 30, 38) heitis Reinholdile ette, et ta on Kattilas kajastanud vadjalasi mõneti vääralt, sest paljud vadjalased nimetavad end venelasteks. Ariste väitel kuulis seal puhast vadja keelt aruharva, keelepruuk oli enamjaolt tugevasti vene- või soomemõjuline. Mägistel (1959: 111 jj) õnnestus 1943. aastal mitmesugust ainest talletada Kattila 11 keelejuhilt. Viimatised, tõsi küll, ebakindlad andmed vadja keele rääkimise kohta Kattilas pärinevad 1965. aastast, ent kahtlemata vallati seda mõnel määral küll eelnenud aastakümnendil (Ariste 1970: 80; 2005: 27, 30).

Ka põlistes vadja külades Pummalas ja Lempolas ehk Raanalas elas 1848. aastal vastavalt 153 ja 114 vadjalast, seega kokku umbes samapalju kui Kattila mõlemas külaotsas. Lempolas elas juba Köppeni aegu suhteliselt palju ingerisoomlasi (89 savakot). Teised uurijad pole neis külades elanud vadjalaste arvu pärastpoole enam maininud. Pummalas elas toona Ariste üks suurepärasemaid keelejuhte, teadjanaine Solomonida (Solo) Kuzmina (1874 paiku – ?), Pummalast oli pärit ka teine silmapaistev keelejuht Kigoria (Grigori) Kuzmin (1889–?), kes elas enne Teist maailmasõda Eesti-Ingeris (vt Ariste 2005: 26). Mägiste (1959: 65 jj) on saanud peale Kuzmini vähesel määral ainest veel kahelt Pummala keelejuhilt, samuti ühelt Lempola informandilt. Mitmeti eksitav on Ariste (1970: 91) hilisem väide sõjaaja kohta, et „Lempola, Pummala, Kattila, Kõrvõttula ja Savvokkala külas võis kodudes ja tänaval kuulda aina vadja keelt“. Mõlema sõjaaegse aruande vadjalaste arv lahkneb tunduvalt teineteisest; pigem on tõele lähemal Yllö.

Paraku pole Reinhold-Suka aruandes mainitud Pihlaalat (*Пиллово*), mis oli 450 vadjalasega XIX sajandi keskpaiga suurim vadja küla. 1914. aastal öeldi Kettunenile (1945: 243) esialgu, et seal olevat 50–60 vadjalast, hiljem aga täpsustati, et neid on kõigest 30 ringis. Ariste (2005: 39) rääkis 1942. aastal kuuest

vadja keele kõnelejast: „Olime koos ühe naise ja ühe mehega, kes olid kohalikke vadjalasi, kuid nende keeleoskus piirdus vaid lühikeste lausetega […]. Leidsime küll neli naist, kes kõnelesid vatja, ent need olid toodud mehele mujalt, Kattilast ja Pummalast. Vadja keel on siin läinud moest välja juba 50–60 aasta eest“. Paraku ei sattunud Ariste mainitud vadjalased 1942. aasta aruandesse. Ka Ränga teatel oli vadja keel Pihlaalas „peaaegu samahästi kui surnud“ (GR: 38). Sealt ei õnnestunud ainest koguda ka Mägistel. Talve väitel leidus Pihlaalas vaid kaks vadjalast (vrd Ariste 1970: 91; Ilmar Talve 1990: 57). Yllö aruande järgi elas Pihlaalas 1941.–1942. aastal 57 (!) eestlast ja 11 muud läänemeresoomlast, järgnenud aastal oli nende arv kahanenud aga 9ni ja 37ni, kusjuures venelaste arvuks märgiti 276 (LY: 182). See teade ei välista väheste vadjalaste olemasolu Pihlaalas. Suur küla oli ajapikku venestunud.

Reinhold-Suka aruandes pole mainimist leidnud ka Kattilast kagu poole jäävad Rudja külad. Igatahes on Mägiste (1959: 57 jj) Peen-Rudjast talletanud keeleainest kahelt vadjalaselt, kellest üks pärines Iltovõõst. Suur-Rudja peeti juba XIX sajandil vene külaks. Lensu (1930: 273) on ühelt keelejuhilt pannud kirja: „Siin elab rohkem vene rahvas, on ka veel vadja rahvas (*vai rahvaz*), kuid nad mäletavad oma keelt vähe“. Sealtki leidis Mägiste kaks keelejuhti, neist üks oli tulnud Peen-Rudjast, teine aga Lempolast. Seega polnud tegu Suur-Rudja põliselanikega. Yllö aruanne loendas Peen-Rudjas 1943. aastal vaid 33 (!) eestlast ja 125 venelast, Suur-Rudjas aga 6 läänemeresoomlast, lisaks veel 28 (!) eestlast ja 42 venelast (LY: 182). Yllö andmed tunduvad olevat üsna tõepärased. Üllatab vaid eestlaste suur arv nendes külades. Sõja ajal põletati Pihlaala, Pummala, Lempola ja Suur-Rudja poolenisti maha, Peen-Rudja aga peaaegu täielikult (Ariste 2005: 38, 39; GR: 35; vt ka Mägiste 1959: 57–59).

Siinkohal tuleb lisada, et Reinhold-Suka aruandes pole juttu ka Kattilast kaugemal lõuna pool paiknevast, omal ajal ühest suuremast vadjalaste asukohast, nimelt Kerstova (*Кёрстово*) kirikukülast, kus Köppeni ajal elas ligemale 370 vadjalast. Ka Kettuneni teatel kõneldi seal 1914. aastal vadja keelt veel üsna üldiselt. Samuli Paulaharju, kes viibis Vadjamaal 1911. aastal, väljendas kahtlust laste vadja keele valdamise kohta nii

Kerstovas kui ka Jarvikoištšüläs ja Ida-Vadja Kozlovas. Öeldust ilmneb, et toona pidi täiskasvanud kõnelejaid neis külades veel olema (vt Kettunen 1945: 263; Paulaharju 1919: 107). 1959. aastal teadis Kerstovas üksikuid vadja sõnu lauseteks sidumata vaid üks eideke. Usutavasti võis seal Teise maailmasõja sõja ajal elada vähemalt mõni vadja keele oskaja, samuti etnilisi vadjalasi. Yllö aruandes on Kerstovas mainitud 1941.–1942. aastal kolme eestlase kõrval 29 läänemeresoomlast, järgmiseks aastaks oli esimeste arv neli korda suurenenud (13) ja teiste arv aga samavõrra kahanenud (7) (LY: 180). 2000. aastal Kerstovas veel mäletati, et seal on varem vadja keelt kõneldud (Krjukov 2014: 60).

Kattilast põhja poole Suur-Rasi külani kulgeva maantee ääres paiknev vadja asustus oli 1942. aastaks tugevasti venestunud. Iltovõõs (*Illo*, *Ундово*) elas XIX sajandi keskpaiku veidi üle 100 vadjalase, Rasis aga 75 savako hulgas üksnes 20 vadjalast. Kettuneni (1945: 243) andmeil leidus 1914. aastal Iltovõõs veel umbes 60 vadjalast, kuid 1942. aastaks oli alles jäänud vaid üksikuid. Küla oli kiiresti venestunud, kuigi sinna oli sattunud abielunaiste näol vaid üksikuid venelasi. Mägiste (1959: 51 jj) kogus 1943. aastal Iltovõõst mõnesugust ainest kolmelt keelejuhilt. Vadja keel hääbus seal 1950. aastate keskpaiku; 1966. aastal mäletati külas vaid üksikuid sõnu, 1971. aastal said mõned eidekesed jutust aru, kuid ei osanud enam vastata (Ariste 2005: 86, 132; GR: 52–53). Rasi vadjalaste arvukuse kohta hilisemaid teateid ei ole.

Nüüd tuleb juttu Kattilast lääne pool madalikul paiknevatest vadja küladest, mida nimetatakse oruküladeks (vdj *Orko*). Talve (1981) on selle rühma küladest nimetanud üksnes Kõrvõttulat, Matit, Savvokkalat ja Jarvikoištšülä (tabel 3).

Reinhold-Suka aruandes esitatud arvud Rätteli (*Ряттель*) ja Korovaisi (*Караваево*) küla kohta on ülimalt probleemsed. Näiteks erineb mõlemas aruandes esitatud venelaste protsent Korovaisis teineteisest üle kümne (!) korra. Ka Laid kohtas Korovaisis vaid isureid ja soomlasi ning mainis Kõrvõttula kohta, et enamik sealseid abielunaisi pärineb väljastpoolt Vadjamaad (BT: 6). Rättelit pole teadlased kunagi pidanud vadja külaks. Ent ta asetseb Kattila ja Mati vahel ning seetõttu on võimalik, et seal võis venelaste ja soomlaste kõrval ajuti elada ka

Joonis 2. Prof Julius Mägiste vadja naist rukkilõikuse ajal küsitlemas. Iltovõõ, 1942. Foto: Gustav Ränk (ERM Fk 1049: 131).

vadjalasi ja/või nende järeltulijaid vähemalt sõja ajal, mil mitu mäeküla oli maha põlenud. Sama lugu on Korovaisiga, mis pole kunagi olnud vadja, vaid ikka *savakko*-soomlaste küla. Näiteks Köppeni aegu elas seal kõigest kolm vadjalast. Ka Talve (1990:

Tabel 3. Vadja orukülade elanikkond

Küla	Vadjalased		Soomlased ja isurid		Eestlased		Venelased		Kokku
	Arv	%	Arv	%	Arv	%	Arv	%	
Jarvikoištšülä	20	27	29	42	7	10	21/13	30/9	69
Korovaisi	23	58/29	11	14	8	10	36	3/46	78
Kõrvõttula	52	91	2	3	–	–	/61	5/	?
Matautio	4	6	25	40	12	19	22	40/35	63
Mati	92	82	–	–	–	–	22	18	114
Rättel, Vana-	21	38	24	30	1	8	33	21/42	79
Savvokkala	75	79	7	9	–	–	20/–	17/–	82

53) andmeil elasid Korovaisis ülekaalukalt luterlased (soomlased), nende keskel vaid paar venelast. Suhteliselt väike Matautio (*Матовка*) oli 1942. aastal jätkuvalt soome küla, kus elas vaid üksikuid vadjalasi, kuid suhteliselt palju eestlasi. Oru külade elanike statistilised andmed on üldiselt eriti vastuolulised, mispuhul tekib kahtlus, kas nende asukaid ongi üldse kohapeal loendatud.

Tähtsamad vadja orukülad olid läbi aegade Mati (*Маттия*) ja Kõrvõttula (*Корветино*), milles Köppeni aegu elas vastavalt 90 ja 75 vadjalast. Soome keele- ja rahvaluuleuurija Vihtori Alava (1870–1935) kirjutas 1909. aastal, et Mati abielunaistest on vadjalasi vaid pooled ja võrdsel määral on nende seas venelasi ja isureid (tsit: Talve 1981). L. Kettunen (1945: 244) mainis oma reisimälestustes, et 1914. aastal rääkisid peaaegu kõik 60 külaelanikku vadja keelt, sh ka lapsed. Lensu (1930: 262) keelejuht jutustas: „Meie külas on kõik vanad eided ja taadid vadjalased, kuid noored naised ja noored mehed ning poisid ja tüdrukud, väikesed lapsed ei oska kõnelda oma keeles, vaid kõnelevad vene keeles. Nad on unustanud oma keele, mistõttu hakati rääkima vene keeles. Vadja keeles pole raamatuid, pole õpetatud lugema ja kirjutama“.

Ka Talve (1990: 51) mainis 1942. aastal, et Mati on vadja küla, kus isureid ja soomlasi on vähe. Ehk olid isurid tolleks ajaks juba vadjastunud. Ariste (2005: 30, 80, 149) kirjutas sama aasta kohta, et Matis on vadja keel veel teatud määral elav. Seega üldjoontes klapivad käsitletavates aruannetes leiduvad andmed nimetatud küla kohta. Ariste andmeil leidus 1965. aastal Matis veel peale silmapaistvate keelejuhtide Maria Boranova (1896 – 1980 paiku) ja Olga Ivanova (1891–?) viis head keeleoskajat, ent 1973. aastal, mainis ta, et seal on peale Boranova kõigest üks vadja keele valdaja. Tema surmaga lakkas nii mäe- kui ka orukülades räägitav Kattila murre eksisteerimast.

Ka Kõrvõttulas elas veel 1914. aastal poolsada vadja keele oskajat; seda kõnelesid veel lapsedki. Kõrvõttulast on keeleainest kogutud nii 1950. aastatel kui ka 1965. aastal, mil seal leidus veel kolm oskajat (Kettunen 1930: 4; Ariste 2005: 63, 73, 80, 85). Sõjaaegsetes aruannetes toodud andmed Kõrvõttula kohta on omavahel raskesti võrreldavad, sest aasta jooksul oli

Joonis 3. Mati küla vaade. 1943. Joonistus: Ilmar Linnat (ERM EJ 163: 31).

olukord drastiliselt muutunud. Reinhold-Suka järgi moodustasid sealsed vadjalased (52) külaelanike koguarvust 91 ja venelased ainult 5%; vadjalaste võimalikku arvu kinnitab samal ajal ka Yllö aruanne, kes on registreerinud vadjalasi, isureid ja soomlasi eristamata 54 läänemeresoomlast, ent 1943. aasta andmeil olnud alles jäänud kõigest neli läänemeresoomlast, kuid venelasi loendati seletamata põhjustel hoopis 61 (LY: 180).

Järgnevalt tuleb juttu Matist edelasse suunduva maantee ääres asuvatest vadja küladest Savvokkala (*Саввикино*) ja Jarvikoištšülä (*Бабино*). Reinhold-Suka aruande järgi elas Savvokkalas 1942. aastal samapalju vadjalasi kui Köppeni ajal (77 inimest), ometi mainis Kettunen (1945: 245) seal 1914. aastal vaid paarikümmend vadja keele kõnelejat. Oluline erinevus tuleneb sellest, et aruandes räägitakse etnilistest vadjalastest, Kettunen aga keeleoskajatest. Erinevalt Kõrvõttulast ei registreeritud 1943. aastal Savvokkalas ühtki venelast (LY: 183), kuigi Reinhold-Suka aruande järgi eelmisel aastal olid nad moodustanud viiendiku. 1957. aastal leidis Ariste (2005: 59, 80, 86) Savvokkalast ainult kaks vadja keele rääkijat, kellest üks osutus heaks keelejuhiks. Külas elanud kaks vadja keele valdajat veel 1965. aastalgi, kuid nad ei suutnud enam emakeeles suhelda, järgmiseks aastaks olid nemadki ilmselt läinud Toonela teed.

Suures Jarvikoištšüläs elas Köppeni ajal ligemale 140 vadjalast, ent 1914. aastal leidus seal vaid paarkümmend kõnelejat. 1942. aastal oli tegu peamiselt soome-vene segakülaga, kus elas paarkümmend päritoluvadjalast. Teise Maailmasõja käigus küla põletati maha (Kettunen 1945: 244; Ariste 2005: 38). Aruannetes esitatud külaelanike arv on liiga väike, mis osutab sellele, et

asula võis juba tollal olla osaliselt hävinud või olid siis selle elanikud mujale kolinud.

Matist loodesse Vaipoole suunas kulgeva maantee äärde jääb rida kunagisi vadja külasid, mida Talve (1981) on rühmitanud teistest gruppidest eraldi olevate vadja läänepoolsete külade hulka, kuid Heinsoo (2012) liitis nad orukülade rühma. Neid on nimetatud ka Valgovitsa ümbruse küladeks. Siia kuuluvad järgmised Soikkola kihelkonna asulad: Pontizõõ (*Понделево*), Velikkä (*Великино*), Kazikko (*Березняк*) ja Valgovitsa (*Валговицы*). Köppeni päevil elas Velikkäs 84, Pontizõõs 64, Suur-Valgovitsas 104 ja Kazikkos 117 vadjalast. Viimases pole vadjapärasele nimele vaatamata XX sajandil vadja rahvast enam registreeritud. 1942. aasta andmeil oli Valgovitsa (*Kõntuvõ ~ Kõntu*) täiesti venestunud (Talve 1990: 14). Pole imeks panna, et Reinhold ja Sukk ei leidnud mainitud küladest ühtki vadjalast, sest Ränga (1943: 49, 49a) sõnutsi lausutud nagu ühest suust, et Valgovitsas on igipõliselt elanud vaid venelased. Ometi oli tegu, nagu seda mainis Rängale ka üks isuri külast abikaasaks toodud eideke, varasema vadja külaga.

Reinhold-Suka aruandes pole nimetatud ka Pontizõõ küla. Kettuneni (1945: 252) teatel registreeriti seal 1914. aastal seal veel pool (umbes 30 inimest) 1848. aastal nimetatud vadjalaste arvust (64 inimest), kuigi, nagu teada, olid hindamiskriteeriumid erinevad. Yllö aruanne nentis Pontizõõs lisaks 62 venelasele vaid kaht vadjalast, isurit või soomlast (LY: 182). Ariste (2005: 68) andmeil ei kõneldud vadja keelt seal hiljemalt enam 1957. aasta ekspeditsiooni ajal. Siinkirjutajale öeldi 1980. aastate algupoolel, et Pontizõõs olevat viimane vadjalane (ilmselt päritolu poolest) surnud 1962. aastal.

Lensu (1930: 270) on ühelt 70-aastaselt Velikkä keelejuhilt kirja pannud: „Siinset küla kutsutakse Velikinaks. Meil elavad vadjalased ja venelased, kõige rohkem vadjalasi. Nad mäletavad oma keelt. Noored ei õpi meie viisi kõnelema. Noored käivad ja õpivad koolis, seal õpivad vene keelt“. Teise maailmasõja päevil leidis Mägiste (1959: 47 jj) Velikkält samuti ühe vadjalasest keelejuhi. Reinhold-Suka aruanne Ent nimetatud küla ei maini, Yllö aruanne registreeris seal üksnes 87 venelast, Kazikkos kaks eestlast ja 109 venelast ning Peen-ja Suur-Valgovitsas kummas-

ki ühe eestlase ja vastavalt 104 ja 150 venelast (LY: 180, 183). Velikkält on keeleainest talletatud isegi 1950. aastatel. 1957. aastal elas Velikkäl üks taat, kes oli võimeline kuidagimoodi vadja keelt rääkima, ning kaks taati, kes said küll jutust aru, kuid ise laususid vaid üksikuid sõnu. Ariste märkis oma päevikus, et 1956. aastal ei õnnestunud sealt leida ühtki vadja keele kõnelejat, ent teisal on ta maininud, et vadja ainestikku talletati ka 1956. aastal (Ariste 1987: 5–6; 2005: 58, 62).

Soome lahe ääres asuva Vaipoole vadja külade hulka kuuluvad Jõgõperä, Liivtšülä, Luutsa (ka Luuditsa) ja Rajo. Vaipoole vadjalased moodustasid Köppeni aegu 10% nende koguarvust. Toona elas Jõgõperäl 300,[12] Liivtšüläs 134, Ala-Luutsas 74, Ülä-Luutsas 52 ja Rüsümätšil 72 vadjalast.[13] Vaipooles on räägitud vadja keele isurimõjulist Jõgõperä murret. Kettunen (1930: 4; 1945: 255) oli seda meelt, et Esimese maailmasõja päevil kõneldigi Vaipooles vadja aladest oma keelt kõige rohkem, kuid juba toona oli selgesti näha, et see muutub ajapikku isuri keeleks. Tegelikult asendas mõlemat üha kiirenevas tempos vene keel. Ariste (1960: 207) hinnangul oli 1950. aastatel Vaipooles vadja keelt hästi rääkivate inimesi alla 25. Siinkirjutaja arvates oli neid toona siiski rohkem, sest Aristel olid keelepuhtuse alal üsna karmid kriteeriumid. Vaipooles ongi vadja keel püsinud kõige kauem, kuni tänaseni välja.

Tolleaegset isuri tendentsi näitab ka Reinhold-Suka aruanne suure vadja-isuri küla Jõgõperä (*Краколье*) kohta, kus venelasi loendati alla 10% (tabel 4). 1926. aasta rahvaloenduse andmeil elas Jõgõperä I suurkülas 182, Jõgõperä II külas 3 ja ümbritseva-

---

[12] See, et Kettuneni järgi 1915. aastal olevat Jõgõperäl vadja keelt kõnelnud 160 inimest (Ernits 1996: 202), on eksitus.

[13] Peter Köppen 1867, lk 20 nimetab *Risumäki* (vadja *Rüsümätši*) vene vasteks *Верхние Глинки*, mis on ilmselt ebatäpsus. Saviõja küla (*Глинки*) ühendati [Alam-]Luutsaga aastatel 1861–1864 (KID). Sellest annab tunnistust ühe külaosa nimi *Saviõttsa* Saviõja ääres. Ülem-Luutsa põletati maha Teise maailma sõja päevil. Maining, et omavahel liideti Alam- ja Ülem-Luutsa, on ebaõige (Ernits 1996: 202; vt ka Ernits 2017b: 306). Saviõttsas oli samanimeline mõis ja Ülem-Luutsa lähedal Luizina mõis (Talve 1981). Saviõja kandis nõukogude võimu varasemal perioodil vist Kesk-Luutsa nime.

tes taludes 57, seega kokku 239 vadjalast ning Rajol 44 vadjalast.[14] Rajo (*Межняки*) oli Jõgõperäst eraldunud pärast suurt tulekahju XX sajandi algul. Ariste (2005: 66) hindas 1957. aastal Jõgõperäl vadja keele oskajateks vaid kümmekond inimest. Tegelikkuses oli neid toona kindlasti rohkem.

Tabel 4. Vaipoole ja Kabrio kandi elanikkond

Küla	Vadja-lased		Soomlased ja isurid		Eest-lased		Vene-lased		Kok-ku
	Arv	%	Arv	%	Arv	%	Arv	%	
Itšäpäivä	54	32	82	46	8	4	36	18	180
Jõgõperä	55	14	298	75	9	2	?/38	9	400

Päris selge pole tõik, miks Reinhold-Suka aruandes puuduvad andmed Vaipoole põliskülade Luutsa (*Лужицы*) ja Liivtšülä (*Пески*) ning Jõgõperä tütarküla Rajo (*Межняки*) kohta. Põhjuseks võib olla tõik, nagu märkis juba oma päevikus Ariste, et Vaipoole elanikud pidasid end üldiselt isuriteks ning vadjalaste eristamine oli üsna komplitseeritud: „Segakeelt kõnelevaid isikuid on tulnud lausa ükshaaval „eksamineerida“, et nende vadja keele osakaalu kindlaks teha“ (Ariste 2005: 92, 97; vt ka Ariste 1960: 206–207). Seda oletust kinnitab Yllö aruandes toodud vadjalaste, soomlaste ja isurite koguarv kahes eespool mainitud külades, nimelt vastavalt 235 ja 345, lisaks veel 2 ja 4 eestlast, kuid mitte ühtki venelast. Seevastu Rajol oli registreeritud 102 isurit, 9 eestlast ja 14 venelast. Laid rõhutas, et Lauga-äärsetes külades ei annaks isegi rahvaloendus soovitud tulemusi kahe rahvakillu eristamiseks. Ta vihjas samuti vajadusele otsustada keele järgi, nentides, et vadja keele eriteadlane Ariste jättis Vaipooles käimata (BT: 5). Kõnealune aruanne ei käsitlenud ka Vaipoolest lääne pool Lauga jõe ääres paiknevat Kukkuzit (vn *Куровицы*), kus Yllö aruande järgi elas 261 vadjalast, soomlast

[14] Mainitud külades oli rahvaloenduse järgi isurite arv vastavalt 1, 134 ja 24. Venelasi loendati külades kokku vaid 20. Kõik eestlased, arvult 18, elasid üksiktaludes (vn *хутор*) väljaspool küla. Mainitud külades leidus ka üksikuid soomlasi ja ukrainlasi (Konkova 2009: 50; EIA 2017: 623).

ja isurit ning mitte ühtki teise rahvuse esindajat (LY: 179, 181). 1926. aasta rahvaloendus registreeris seal 309 isurit (EIA 2017: 623). Oletatavasti oli seal ka sõja ajal suuremal arvul peamiselt viimastega.

1926. aasta rahvaloenduse andmeil elas Alam-Luutsa külas 290, Kesk-Luutsa asulas 60 ja Liivtšüläs 208 vadjalast. Muude rahvuste esindajaid leidus seal vaid üksikuid.[15] Ülem-Luutsa oli tugevasti isuristunud juba XIX sajandi lõpuks ja hävis Teise maailmasõja käigus. Kõnesoleval ajal oli seal registreeritud 131 läänemeresoomlast, sh üheksa eestlast (LY: 181). Luutsas oli vadja keel Ariste (2005: 65, 89, 131) esimese Vaipooles viibimise ajal 1957. aastal alles üpris elav. Seda rääkis nii vanemaid kui ka nooremaid inimesi, kuid „noorematega on see häda, et nad segavad vadja keelt isuri keelega“. Kümme aastat hiljem märkis teadlane oma päevikus, et vanakesed oskavad vadja keelt hästi, keskealised räägivad vadja ja isuri keele segu ning noored räägivad küll juba vene keelt, kuid saavad veel vadja keelest aru. Ka Liivtšüläs säilis vadja keel suhteliselt hästi. Ariste kirjutas oma päevikus 1971. aastal: „Täna oli hea meel kuulata, kuidas vadja keel on Liivtšüläs elav keel. Kostja [Leontjev], Ol'ga [Dorohhina] ja üks mulle võõras noorevõitu naine riidlesid tänaval omavahel vadja keeles üsna vihaselt. Vadja keel on siiski elavam kui olen seni ennatlikult oletanud“.

Ida-Vadjas ehk Kabrio murdealal elasid vadjalased Köppeni ajal kuues suures külas, kus ligemale 1700 inimest moodustasid kolmandiku vadjalaste koguarvust. Kettunen (1930: 5) mainis, et 1915. aastal oskas seal kandis (v.a Itšäpäivä) vadja keelt ainult kümmekond vanakest. Seega oli säilinud vaid 1% sellest kõnelejate arvust, mida oli registreeritud ligemale kolmveerand sajandit tagasi. Reinhold ja Sikk on kogunud andmeid üksnes Itšäpäivä (*Ицепино*, *Ицупино*) külast, kus vadjalased moodustanud kolmandiku ja isurid poole külaelanikest. Kettuneni reisi ajal räägiti seal vadja keelt päris üldiselt, imekspandavalt isegi lapsed (Kettunen 1945: 233, 262). Ariste (2005: 44–45, 67) tegi

[15] Peale vadjalaste loendati 1926. aastal Alam-Luutsas 12 venelast, 8 isurit ja 4 leedulast; Kesk-Luutsas 8 eestlast; Liivtšüläs 9 isurit ja 3 eestlast (Konkova 2009: 50; EIA 2017: 624).

1942. aastal kindlaks, et külas kõneleb vadja keelt mõnikümmend inimest, kusjuures see olnud enam venestunud kui Mati kant. Sama 1942. aasta retkel käinud Ilmar Talve (1990: 51) kirjutas ekspeditsioonipäevikus: „Küla ühes otsas elavad isurid, teises vadjalased, kuid noored kõnelevad üksnes vene keelt, kuigi venelasi on külas vaid paar-kolm ja soomlasi ainult üks.“ Nõnda väitis ka Ränk (1942: 4): „Venelasi siin algupäraselt ei ole olnud, kuid üksikuid on siia siiski sattunud abielusidemete kaudu“. Seega andmed venelaste ja teiste kohta ei klapi käsitletavate aruannetega, milles nende osakaaluks on märgitud ligikaudu viiendik. Ilmselt on küsitlemisel osa külarahvast end venelaseks pidanud, kuid teadlased on nende arvu hinnanud subjektiivselt. Tosin aastat hiljem leiti Itšäpäiväst veel 4–5 Kabrio murret kõnelevat, kuid puhuti seda isuri keelega segavat vanakest. Külas elas ka üks suuremate isuri mõjudeta vadjalane, suurepärane Fjokla Vassiljeva (1887–1976), kelle lahkumisega Kabrio murre täielikult hääbus.

Joonis 4. Mag Eerik Laid vene, vadja ja isuri naisi küsitlemas. Itšäpäivä, 1942. Foto: Ilmar Talve (ERM FK 1004: 82).

Reinhold ja Sikk pidasid ilmselt ülejäänud suuri vadja külasid, sh Iivanaisi (*Ивановское*), Mahu (*Подмошье*), Kliimettina (*Климотино*) ja Kozlova (*Гостилово*), täiesti venestunuks, jättes nad aruandes kajastamata. 1913. aastal leidus neis peale Iivanaisi vaid üksikuid vadja keele valdajaid (Kettunen 1945: 226, 231, 233). 1942. aastal külastas Kaprio kanti Laid, kes leidis kolme küla (Kliimettina, Mahu, Iivanaisi) kohta vaid ühe vanamehe, kes osanud veidi esiisade keelt (Kettunen 1945: 204, 230, 233; Ariste 2005: 45). Ent etnilisi vadjalasi oleks ehk tasunud otsida sealt kandistki. Yllö loendas Iivanaisis üksnes venelasi (252) ning Mahus ja Kliimatinas vähesel määral eestlasi (vastavalt 7 ja 6), samuti teisi läänemeresoomlasi (11 ja 1), kuid enamasti venelasi (89 ja 169) (LY: 195). Kozlovat sõjaaegsetes aruannetes ei märgita. Tänaseks on see hävinud.

5. Vadjalusest

Vadjalaste registreerimisel üritasid Reinhold ja Sukk teha kindlaks vanemate rahvuse, segaabielude struktuuri ja neist sündinud laste rahvuse, assimileerumise taseme ja vadjalaste rahvusliku omapära.

Loendajad on eristanud vadjalasi päritolu järgi (*Woten nach Abstammung*) ja segaabieludest sündinud vadjalasi (*Woten aus Mischehen*). Esimesse rühma kuulusid kõigepealt need, kelle mõlemad vanemad olid vadjalased, kokku 605 inimest ehk 90,7% koguarvust. Nende seas oli ka keeleoskus kõrgeim – 79,7%. Samasse rühma paigutati ka need end vadjalasteks pidavad inimesed, kelle ema oli venelane (23 isikut) või ingerisoomlane (3) või isa venelane (2). Nõnda saadi päritoluvadjalaste arvuks 633 ja nende vadja keele oskuse protsendiks 78,5. Peale selle leiti eesti, ingerisoome ja isuri majapidamistest üksikuid vadjalastest pereliikmeid, mis suurendas Lääne-Ingeri vadjalaste arvu 671-ni. Need üksikud ei kajastu millegipärast vadjalaste külade kaupa loendamisel.

Segaabieludest sündinud vadjalasteks loeti (32 või) 34 külaelanikku (5,1%). Neist 20 juhul olid mõlemad vanemad venelased ja nende vadja keele valdamise protsent oli 15. Neljal juhul

oli isa vadjalane. Selles rühmas leidus üks lätlane, neli isurit ja viis ingerisoomlast. Teise rühma inimeste seas oli vadja keele oskajaid 23,5%.

Uuriti ka küsitletud abielus olevate vadjalaste elukaaslaste rahvust. Abieluinimestest oli teine pool vadjalane 118 (68,6%), isur 19, venelane vms [vist valgevenelane, ukrainlane] 18, soomlane 12 ja eestlane 5 juhul. Seega kolmandik oli segaabielusid. Siinpuhul märgiti, et viimaste osakaal võis olla veelgi suurem, sest puuduliku rahvustunde tõttu oli raske saada objektiivseid andmeid.

Kõik vadjalase ja eestlase abielust sündinud lapsed panid vanemad kirja eestlastena, kellest vadja keelt valdas vaid üks ja üks oli venestunud. Vadjalase ja isuri abielust ilmale tulnud 23 last registreeriti isuritena, kellest vadja keelt valdas vaid üks ja seitse oli venestunud. Vadjalase ja ingerisoomlase 16 lapse hulgas leidus rahvuselt enam-vähem ühevõrra vadjalasi (7) ja soomlasi (9), kellest vadja keelt mõistsid vaid pooled ning vadjalastest kolm olid venestunud. Vadjalase ja venelase abielust sündinud 26 lapse puhul märgiti 25 juhul rahvuseks vadjalane, kellest vadja keelt valdasid 13 (52%), ja ühel korral venelane.

Assimilatsiooniprotsessidest rõhutatakse aruandes eriti venestumist, mille olid tinginud eriti keskkond, usk ja venestamispoliitika. Märgiti, et noorsugu on peaaegu täielikult venestunud. Vene keelt valdas 91% vadjalastest, kusjuures viiendik rahvast ei vallanud ühtegi läänemeresoome keelt. Vadjalaste abieludest oli 10% segaabielud venelastega, kelle lastest pooled ei vallanud enam vadja keelt. Venestunud oli ka 27% mittevenelastega abiellunud vadjalaste lastest. Osaliselt on vadjalased assimileerunud abiellumisel teiste läänemeresoome rahvaste esindajatega. Nende lapsed on vadjalased vaid 15% juhtudel, kusjuures pooled ei valda enam vadja keelt. Yllö aruandes nenditi, et vadjalased ei erine rassiliselt üldiselt teistest läänemeresoome rahvastest, pigem esindavad neid eriti tüüpiliselt oma pikkuse, saleduse ning heleda naha, juuste ja silmade poolest, samuti elavuse ja jutukusega (LY: 238).

Reinhold-Suka aruandes nenditi, et vadjalased olid suuresti venestunud ja oma rahvusliku omapära peaaegu minetanud. Õigeusu ja vene keele, vene ülemvalitsuse ja vene keskkonna tõttu

on omaks võetud võõrad eluviisid, kusjuures rahvustunne peaaegu puudus. Yllö aruanne tunnistas vadjalase rahvustunde väga madalaks, sest usutunnistusest johtuvalt peeti end venelasteks (LY: 237). Samale järeldusele jõudis ka Laid, lisades, et Lauga ümbruse vadjalased peavad ennast isureiks (BT: 5). Tekkinud olukorda kinnitab ka Ränga ajalehekirjutis: „Palju ei ole ju Vadjast püsinud enam sisuliseltki, sest tal puudub rahvusteadvus. Selle tõttu tuleb ka igale vadja keelt rääkivale inimesele alles selgeks teha, kes ta on ja kellest ta põlvneb.“ (Ränk 1942: 4). Mainitud tõiku, mis on põhjustanud katastroofilisi muutusi vadjalaste identiteedi kujunemisel, on kahes kirjutises (1925 ja 1931) juba varem ilmekalt esile toonud vadja haritlane Dmitri Tsvetkov (vt Ernits 2009: 189–192; kommenteeritud kirjutiste tekstid ja tõlge, lk 197 jj).

Aruandes märgiti, et alles on jäänud vaid vadja keel ning sellega seonduv rahvaluule ja -pärimused. Ka materiaalses kultuuris pidi olema veel üsna palju vadjapärast, kõige enam metsast ja soodest ümbritsetud Itšäpäiväs. Vadjalastele peeti tunnuslikuks puhtusearmastust – nende eluruumid olnud piinlikult korras. Seda on märganud ka mitmed hilisemad uurijad. Yllö pidas vadjalaste elamuid väga huvitavateks, nentides, et elumaja asetseb paralleelselt laudaga ja eluruum koosneb enamasti ühest toast, mis võib olla vaheseinaga kaheks, mõnikord ka enamaks osaks jagatud. Toa pindalast moodustab veerandi suur ahi. Hoonetel täheldati sageli õlgkatuseid, kuid leidus ka sindliga katmist (LY: 237–238).

6. Jagunemine vanuse, soo ja perekonnaseisu järgi

1942. aasta aruandest selgub, et vadja küladesse oli tolleks ajaks meesterahvaid kohale jäänud väga vähe (35%). Seda seostati bolševike terroriga ja mobilisatsiooniga. Eriti vähe oli täiskasvanud mehi. Näiteks 20–29-aastaste vanuserühmas tuli 41 naise kohta 11 meest, 30–39-aastaste vanusegrupis aga vastavalt 46 ja 24. Seejuures leidus 80–89 aasta vanuseid naisi kõigest kolm ning üle 90-aastastest vaid üks naiste- ja üks meesterahvas. Tei-

salt oli rahvas jagatud noorteks (alla 14-aastased), töövõimelisteks (15–59-aastased) ja vanuriteks (üle 60-aastased; tabel 5).

Tabel 5. Vadjalaste jagunemine vanuserühmadeks

Sugu	Alla 14-aastased	15–59-aastased	Üle 60-aastased
Mehed	94	108	38
Naised	127	235	65
Kokku	221	343	65
%	33,1	51,4	15,9

Veidi üle poole (55%) täiskasvanutest, st üle 16 aastastest vadjalastest, oli abielus, vallalisi leidus vaid viiendik; suhteliselt palju registreeriti leski (25,8%). Paraku oli 43% abielupaaridel teinepool kodunt eemal. Mõlema nähtuse põhjusteks peeti küüditamisi ja mobilisatsiooni. 667 vadjalase hulgas märgiti 240 alaealist (36%).

7. Haridustase ja usk

Toona oli vadjalaste haridustase üldiselt madal, üsna sarnane venelaste omaga. Mittekooliealisi oli 533. Nende seas leidus 24 (4,5%) kirjaoskamatut ja 71 (13,2%) kooliharidusetа jäänud vadjalast. Üle poole vadjalastest (298 ehk 56,0%) oli ühe- kuni kolmeaastane haridus. Aruandes olnuks õigem ühendada 1–4-klassilise haridusega inimesed, sest alates 1923. aastast oli N Liidus kehtestatud kohustuslik neljaklassiline algharidus (BSE XL: 385). Selle kriteeriumi järgi oli 533 vadjalasest algharidus 376 inimesel (70,5%), mitte aga 56% nagu on märgitud Reinhold-Suka aruandes.

Veerand registreeritutest (137 ehk 25,7%) olid koolis käinud neli kuni kuus klassi, kõige rohkem selles rühmas oli siiski neljaklassilise haridusega isikuid (arvult 78). Järgmise rühma moodustasid 7–9 aastat koolis käinud, keda oli kokku 24 (4,5%), kusjuures VIII klassi oli lõpetanud kolm ja IX klassi viis inimest. Siinkohal meenutagem, et 1934. aasta seadusega oli keh-

Joonis 5. Viljavihk vadjalase Ivan Morozovi pühasenurgas. Joonistus: Ilmar Linnat. Mati, 1942 (ERM EJ 161: 24).

testatud seitsmeklassiline mittetäielik keskharidus ja kümneklassiline täielik keskharidus. Seega olid 5–7 aastat õppinud ainult 75 inimest (14,1%). Täielik keskharidus oli vaid viiel vadjalasel (0,6%).

Aruandes on mainitud, et kõik vadjalased on vene õigeusklikud ning vaatamata räigele usuvastasele poliitikale pole usust võõrdutud, sest nad on alati olnud süvausklikud. Ühise usutunnistuse tõttu venelastega samastavad nad end nendega ning nimetavad omad rahvuslust vene usuks. Öeldu kinnituseks olgu siinkohal esitatud kild Ränga muljetest vadjalaste kohta: „Enamasti peab ta end ise venelaseks, sest ta on ju „vene usku“. „Meie oleme veel paremad venelased kui venelased on, sest me käisime ka enamlaste ajal kirikus,“ ütles mulle üks vadja vanamees, kui julgesin keele põhjal kahelda ta vene päritolus.“ (Ränk 1942: 4). Sama oli väitnud juba Tsvetkov paarikümne aasta eest: „Vene usust peab vadjalane kinni, nagu öeldakse, käte ja hammastega. Usk on ta vere osa, tema keha osa“ (vt Ernits 2009: 211).

8.Tegevusalad ja majanduslik olukord

667 vadjalasest 374 inimest (56%) töötas kuskil ja 179 (27%) tegutsesid kodus, 111 (17%) olid koolieelikud või õpilased. Töötavate meeste ja naiste suhtarv oli peaaegu võrdne, kuid kodus tegutsevaid mehi oli viiendik ja naisi kolmandik. Naissoost töötajaid oli 1,7 korda vähem kui meestöötajaid, kodus olevaid naisi aga 2,7 korda rohkem kui mehi. Enamik tööealistest vadjalastest tegutses põllumajanduses, ilmselt põhiliselt kolhoosides, mida pole aga aruandes nimetatud (tabel 6).

Aruandes nenditakse, et vadjalased pole kunagi elanud jõukalt. Enne oktoobrirevolutsiooni oli 208 vadjalase hulga maaomanikke 144 (70%), majaomanikke 46 (21%) ja varatuid inimesi 18 (9%). 144 maaomanikust kuulusid jõukamate kilda vaid neli talupoega, kellest igaühel oli 10 hektari suurune maatükk, 1–2 hobust, 4–6 lehma, 6–10 lammast ja paar siga. Ülejäänud 140 majapidamises loendati 169 lehma ja 121 hobust; ühe majapidamise kohta siis vastavalt 1,2 lehma ja 0,86 hobust. Seega

Tabel 6. Vadjalaste jaotumus tegevuse järgi

Tööala või amet	Töötajaid	%
Põllumajandus	325	87
Lihttööline	26	7
Kalur	3	1
Käsitööline või oskustööline	4	1
Ametnik	7	2
Teenija, kütja, öövalvur	9	2
Kokku	374	100

majapidamises peeti tavaliselt üht lehma, harva ka kaht, kuid hobust polnudki igas majapidamises. Ka 46 majaomaniku laudas leidus koduloomi, sh 48 lehma ja 34 hobust. Igas majapidamises oli üks lehm, kuid hobuseid tuli majapidamise kohta 0,74, st nendeta aeti läbi (laenati töödeks?) kolmandikes majapidamistes.

1942. aasta aruande järgi leidus 214 majapidamise kohta maatöötajaid oma majapidamisega 125 (60%), loomakasvatajaid 36 (15%) ja varatuid 53 (25%). Maatöötajatel oli vaid 63 lehma, 8 hobust, 11 kitse ja 10 lammast. Seega tuli üks lehm kahe majapidamise ja üks hobune 16 majapidamise kohta. 30 loomakasvatajat pidasid kokku 26 lehma, nelja hobust ja üht kitse. Ka nende olukord oli üldiselt vilets. Seda nentis ka oma ekspeditsioonipäevikus Ariste 1942. aastal:

„Olud on ju siin väga viletsad eriti just loomade poolest. Kolhooside loomad on ära viidud ja eraloomi oli vähe. Ka on osa maid veel kollektiivis, mida haritakse äärmiselt laisalt. Ka need põllutükid, mis on individuaalsed, on korrast ära. Umbrohtu on põldudel enam kui vilja. Ainuke koduloom, mida sagedamini näeb, on kits […] Kuigi praegu on olukord sõja tõttu vilets, ollakse siiski lootusrikkad, et hädad on mööda ja hakkab koitma parem aeg“ (Ariste 2005: 28 33; vt ka GR: 21, 27).

9.Kokkuvõtteks

Reinhold-Suka aruanne annab olulist lisateavet vadjalaste arvu ja dünaamika kohta XX sajandi teisel veerandil. Andmeid tuleb

käsitleda, nagu eespool juba rõhutatud, väga kriitiliselt. See kehtib ka teiste uurijate teabe kohta rahvuse määramisel. Püsima jääb probleem, kas rahvust on määratud enesehinnangu, keele, usutunnistuse või päritolu järgi. Seetõttu saab eri uurijate väljendatud rahvaarvu üksnes kõrvutada, mitte aga võrrelda. Näikse, et etnilisi vadjalasi oli viimase sõja ajal olla olulisel rohkem, kui neid kajastub aruannetes, sest suur osa külasid, sh eriti Liivtšüla, Luutsa ja Rajo, kus oli ka rohkesti vadja keele valdajaid, oli jäänud arvele võtmata. Lisaks puudus aruannetest veel pool tosinat küla (Kerstova, Kukkuzi, Peen-Rudja, Pihlaala, Pontizõõ, Velikkä), kus võis loendada küll vähe vadja keele oskajaid, kuid kus pidi leiduma etnilisi vadjalasi. Eriti vastuokslikud on arvandmed orukülade elanike kohta. Kahjuks puudub 1942. aasta aruandes keelevaldajate statistika külade kaupa. Teisalt pole Köppen ja mitmed teisedki uurijad esitanud täpsemaid andmeid venelaste arvukuse kohta vadja külades. Loodetavasti võimaldab Ingerimaa rahvastiku registreerimise algdokumentatsiooni läbitöötamine tulevikus saada senisest mõneti täpsemaid tulemusi.

Arhiiviallikad

BT = *Bericht über die Tätigkeit und die vorläufigen Arbeitsergebnisse der Forschungsgruppe zur Erforschung der Woten nebst einer Karte betreffs Siedlungsgebiet der Woten erfasst 1941/42* (ERA.R-65.1.47, L 1–7).

BW = *Bericht über die Woten. Auf Grund der Erfassungsergebnisse von Sicherheitspolizei und SD Estland Einsatzkommando 1a* (ERA.R-65.1.47, L 8–18).

ERM = *Eesti Rahva Muuseum* (EJ 161: 24, EJ 163: 31, FK 1004: 82, Fk 1049: 131).

GR = Gustav Ränk 1943. *Vadja ja Liivi päevaraamat* (ERM Ak 5: 4/7).

LY = *Leitnant Yllö koostatud eriülevaade „Ingerimaa“. Sonderbericht. Ingermanland.* 1943 (ERA.R-64.1.830).

Kasutatud kirjandus ja veebiallikad

AAUT 1994 = *Album Academicum Universitatis Tartuensis 1918–1944: III*. Koostanud Lauri Lindström, Toomas Hiio, Helina Tammann, Ene Hiio jt. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Ariste, Paul 1948: *Vadja keele grammatika*. Nõukogude soome-ugri teadused 9. Tartu: Teaduslik Kirjandus.

Ariste, Paul 1960: Tänapäeva vadjalastest. – *Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat 17 (1960)*. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, 203–224.

Ariste, Paul 1965: *Vadja* kohanimedes. – *Slaavi-läänemeresoome suhete ajaloost. Artiklitekogumik.* Toimetanud Harri Moora ja Lembit Jaanits. Tallinn: Eesti Raamat, 91–106.

Ariste, Paul 1970: Vadja rahvaluule võlus. – *Saaremaast Sajaanideni ja kaugemalegi*. Tallinn: Valgus, 89–99.

Ariste, Paul 1987: Vadja keele uurimine Eesti NSV-s. – *Lähedalt ja kaugelt.* Emakeele Seltsi aastaraamat 31. Tallinn, 1987, 5–11.

Ariste, Paul 2005: *Vadja päevikud 1942–1980*. Koostanud, kommenteerinud ja saatesõna kirjutanud Ergo-Hart Västrik. Litteraria. Eesti kirjandusloo allikmaterjale 22. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.

ASN 1895 = *Алфавитный список народов, обитающих в Российской империи. Накануне всеобщей переписи*. С.-Петербург: Канцелярия комитета министров.

BSE 1957 = *Большая Советская Энциклопедия 40. Сокирки – стилоспоры*. 2-е изд. Москва: Большая Советская Энциклопедия.

EIA 2017 = *Этноконфессиональный иллюстрированный атлас Ленинградской области*. Санкт-Петербург: Инкери, 2017.

Ernits, Enn 1996: Vatjalaisten assimiloitumisen historiaa. – *Historia Fenno-Ugrica I: 1. Congressus Primus Historiae Fenno-Ugricae*. Edendum curaverunt Kyösti Julku, Markus H. Korhonen, Olavi K. Fält, Markku Mäkivuori et al. Oulu: Societas Historiae Fenno-Ugricae, 193–206.

Ernits, Enn 2003: *Tš*-häälik XVI–XVII sajandi Lääne-Ingeri nimedes. Vadja keeleala piiridest. *Võro Instituudi toimõndusõq 15. Õdagumeresoomõ hummogupiiŕ.* Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Jan Rahman. Võro: Võro Instituuť, 40–51, 217.

Ernits, Enn 2005: Vadja keele varasemast murdeliigendusest ja hilisemast hääbumisest. – *Võro Instituudi toimõndusõq 17. Piirikultuuriq ja -keeleq.* Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Jan Rahman. Võro: Võro Instituuť, 76–90.

Ernits, Enn 2006: Vadja keel ja kultuur ajalookatlas. – *Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat. Annales Litterarum Esthonicae. 2004–2005.* Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 219–241.

Ernits, Enn 2009: *Vadja haritlane Dmitri Tsvetkov. 1890–1930*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus.

Ernits, Enn 2017a: Votoloogia arengust läbi aegade. – *20 õdagumeresoomõ süküskonvõrentsi Võrol. 20 läänemeresoome sügiskonverentsi Võrus*. Võro Instituudi toimõndusõq 31. Toimõndanuq Jüvä Sullõv. Võro: Võro Instituuť, 36–76.

Ernits, Enn 2017b: *Sõna haaval. Emakeelest tehiskeelteni*. Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised 75. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts.

Heinsoo, Heinike 2012: Le Vote: son passé, son present, son avenir. – *Études finno-ougriennes 44*, 145–169 (https://journals.openedition.org/efo/734; vaadatud 17.02.2020).

Heinsoo, Heinike 2015: Vadjalased ja vadja keel ei kao veel. – *Sirp*, 10.07, 4.

Hämäläinen, Antti 1944: *Kadonnutta Inkeriä*. Helsinki: Söderström.

ISS 1885 = *Историко-статистические сведения о Санкт-Петербургской епархии 10*. Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский епархиальный историко-статистический комитет.

Jemeljanov 2011 = Емельянов (Йыги), Б. К. *Пласты истории села Венкуль, сиречь Наровского, с незапамятных времен по настоящее время. Санкт-Петербург:* Реноме.

JL = *Ленсу Яакко – выдающиеся люди Ингерманландии* (http://www.inkeri.ru/rep/peoples/?id=19614; 16.03.2020).

Kettunen, Lauri 1930: *Vatjan kielen äännehistoria.* Toinen, uusittu painos. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 185. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Kettunen, Lauri 1945: *Tieteen matkamiehenä. Kaksitoista ensimmäistä retkeä 1907–1918.* Porvoo, Helsinki: WSOY.

KID = Краткая история деревни Лужицы. – *Ингерманландия: водь и ижора* (http://www.vatland.ru/today/history.php; 16.03.2020).

Konkova 2009 = Конькова, О. И. *Водь. Очерки истории и культуры*. Санкт-Петербург: МАЭ РАН.

Krjukov 2014 – Крюков, А. В. Малоизвестная группа постэтнической води в Кингисеппском районе Ленинградской области. – *Историко-культурный ландшафт Северо-Запада-3. Шестые международные Шёгреновские чтения. Сборник статей и тезисов докладов.* Санкт-Петербург: Европейский Дом.

Kurs, Ott 2006: *Rajamaade rahvaid*. Eesti mõttelugu 68. Tartu: Ilmamaa.

Kuznetsova, Natalia, Markus, Elena, Muslimov, Mehmet 2015: Finnic minorities of Ingria. The current sociolinguistic situation and its background. – *Cultural and Linguistic Minorities in the Russian Federation and the European Union*. Ed. Heiko F. Marten, Michael Rießler, Janne Saarikivi, Reetta Toivanen. Berlin: Springer, 127–167.

Köppen, Peter von 1867: *Erklärender Text zu der ethnographischer Karte St. Petersburger Gouvernements*. St.-Petersburg.

Lensu 1930 = Ленсу, Я. Я. Материалы по говорам води. – *Труды Комиссии по изучению племенного состава населения и сопределных стран 16: Западно-финский сборник*. Ленинград: Издательство Академии наук СССРб 201–305.

Markus, Elena, Rozhanskiy, Fedor 2012: Votic or Ingrian: new evidence on the Kukkuzi variety. – *Finnisch-ugrische Mitteilungen 35*. Hamburg, 77–94.

Markus, Rožanski 2017 = Маркус, Е. Б., Рожанский, Ф. И. *Современный водский язык. Тексты и грамматический очерк*. 2-е издание, исправленное и дополненное. Санкт-Петербург: Нестор-История.

MSN 1882 = *Материалы по статистике народного хозяйства в С.-Петербургской губернии 1. Крестьянское хозяйство в Петергофском уезде*. С.-Петербург: С.-Петербургское губернское земство, 1882.

MSN 1887 = *Материалы по статистике народного хозяйства в С.-Петербургской губернии 3. Крестьянское хозяйство в Ямбургском уезде*. С.-Петербург: С.-Петербургское губернское земство, 1885.

Mussajev 2004 = Мусаев, В. И. *Политическая история Ингерманландии в конце веке*. 2-е издание, исправленное и дополненное. Санкт-Петербург: Нестор-История.

Mägiste, Julius 1959: *Woten erzählen. Wotische Sprachproben*. Suomalais-Ugrilaisen Seuran toimituksia 118. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

Noormets, Tiit 2001: Eestlaste ja teiste rahvusvähemuste ümberasustamine Loode-Venemaalt Saksa okupatsiooni ajal 1942–1943. – *Tuna. Ajalookultuuri ajakiri 2*, 39–55.

OSG 1838 = Описание Санктпетербургской губернии по уездам и станам. Санктпетербург.

Paulaharju, Samuli 1919: *Kuva tuolta, toinen täältä kautta Suur-Suomen*. Helsinki: Kirja.

Prokopova 2004 = Л. Д. Прокопова. *Исчезнувшие деревни Кингисеппского района (по материалам сельских библиотекарей)*. Кингисепп.

Raudalainen, Taisto 2014: *Oma maa ubina äitsen: Ingerisoomlased 20. sajandil*. Tallinn: Argo.

Ränk, Gustav 1942: Eesti teadlased uurimisreisil Vadjas [4]. – *Eesti Sõna 287*, 4.

Ränk, Gustav 1960: *Vatjalaiset*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 267. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

SNM 1864 = *Списки населенных мест по сведениям 1862 года 37. Санктпетербургская губерния*. Обработан редактором И. Вильсоном. Санкт-Петербург: Центральный статистический комитет Министерства внутренних дел, 1864.

Talve, Ilmar 1981: *Vatjalaista kansankulttuuria*. Suomalais-Ugrilaisen Seuran toimituksia 179. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

Talve, Ilmar 1990: Matka vatjalaisiin 1942. – *Inkerin teillä*. Kalevalaseuran vuosikirja 69. Helsinki: Kalevalaseura, 46–66.

Tarto, Piret 2011: Meenutades Gerta ja Theodor Reinholdit. – *Kultuur ja Elu 1*, 16–18.

TR = *Theodor Reinhold* (https://www.geni.com/people/Theodor-Reinhold/600000001052154389; 13.03.2020).

VKS 2013 = *Vad'd'aa tšeelee sõna-tširja*. *Словарь водского языка*. *Vadja keele sõnaraamat*. 2., täiendatud ja parandatud trükk. 2. trüki toimetanud Silja Grünberg. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2013.

Väänänen, Kyösti 1991: Kirkko Inkerinmaalla Ruotsin vallan aikana (n. 1581–1704). – *Inkeri. Historia, kansa, kulttuuri*. Toimittaneet Pekka Nevalainen ja Hannes Sihvo. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 547. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 83–102.

Öpik 1970: *Vadjalastest ja isuritest XVIII saj. lõpul. Etnograafilisi ja lingvistilisi materjale Fjodor Tumanski Peterburi kubermangu kirjelduses*. Toimetanud Ants Viires. Tallinn: Valgus.

Enn Ernits: Vahtsõt tiidmist vaďalaisi kotsilõ, esiqeränis aastagast 1942

Viimätsil aastil om vällä tulnuq vahtsõt tiidmist, midä seeniq olõ-õi tiidüskirändüsen süvembähe käsiteld. Artiklin kommõnteeritäs kõgõpäält teedüssit vaďalaisi arvost ja näide elokotussist 1700., 1862. ja 1882. aastaga andmidõ perrä. Põhilidsõlt tukõ kirotus aroandõ pääle, mink ommaq kokko pandnuq aastil 1941–1942 Śaksa Julgõolgipolitsei käso pääle Ingerimaal Tarto ülikooli magistri Theodor Reinhold (1909–1996) ja majjor Martin Sukk (1898–1943). Tuun demograafilidsõn aroandõn om kirän vaďalaisi arv külli viisi; statistikat rahvusõ kotsilõ (segäabieloq, assimiliirümine, rahvuslik umaperä jm); teedüs jagonõmisõ kotsilõ vannusõ, suu ja perresaiso perrä jne. Võrrõlusõs pruukõ siinkirotaja agronoomiamagistri Leonid (Leo) Yllö (1915–1978)

aroannõt, aastagast 1943 śakslaisi alahaarõtuisi Ingerimaa allo kotsilõ. Tuu ollʼ tett śakslaisi, ingerisuumlaisi, eestläisi, vaďalaisi ja isuridõ kotsilõ koŕadu statistiga perrä. Andmidõ korjaminõ ollʼ arvadaq ettevalmistusõs kõiki Ingerimaa õdagumeresuumlaisi (vaďalasõq, isuriq, ingerisuumlasõq) Suumõ ärqviimises. Sõa aol panti 16 külän kirjä 667 vaďalast (kq tabõliq 2–4). Noist ollõv vaďa kiilt mõistnuq 505 inemist (76%).

Reinhold-Suka aroannõq and tähtsät lisatiidmist vaďalaisi arvo ja dünaamiga kotsilõ XX aastagasaa tõõsõl veerändil. Andmit tulõ kaiaq väega kriitilidsõlt. Püsümä jääs küsümüs, kas rahvust om määrät hindähinnangu, keele vai periolõmisõ perrä. Nii saa uurjidõ arvõ õnnõ kõrvu kaiaq, a mitte võrrõldaq. Paistus, et etniliidsi vaďalaisi ollʼ viimädse sõa aol hulga inämb, ku näid om aroandin, selle et osa külli, sh Liivtšülä, Luutsa ja Rajo, kon ollʼ hulga vaďa keele mõistjit, ollʼ jäänüq arvõhe võtmalda. Lisas ollʼ aroandist puudus viil puul tosinat küllä (Kerstova, Kukkuzi, Peen-Rudja, Pihlaala, Pontizõõ, Velikkä), kon ollʼ külh veidüq vaďa keele mõistjit, a kon pidi siski olõma etniliidsi vaďalaisi. Esiqeränis vastaoslidsõq ommaq numbriq orokülli elänikkõ kotsilõ (tapõl 3). Kaȟos olõ-õi 1942. aastaga aroandõn keelemõistjidõ statistikat külli viisi. Tulõ luutaq, et Ingerimaa rahva kirjäpandmisõ algpapridõ läbitüütämine lupa edespiten saiaq seenitsest täpsämpi tulõmuisi.

Tähüssõnaq: vaďalasõq, Ingerimaa, demograafia, Tõõnõ ilmasõda

Märksõnad: vadjalased, Ingerimaa, demograafia, Teine maailmasõda

Enn Ernits: New data about the Votians, especially from 1942

In recent years, new information has come to light that has not yet been covered in more detail in the scientific literature. The article first comments on reports of the number of Votians and their locations from 1700, 1862 and 1882. The writing is mainly based on a report prepared by Magister Theodor Reinhold (1909–1996), an alumnus of the University of Tartu, and Major Martin Sukk

(1898–1943) at the request of the German Security Police. This demographic report contains the number of Votians in West-Ingria by villages; statistics on mixed marriages, assimilation, etc.; breakdown of Votians by age, sex and marital status, etc. For comparison, the author of this text used the report of Magister Leonid (Leo) Yllö (1915–1978), compiled in 1943 on the German-occupied territories of Ingria. It was based on statistics collected on Germans and all Finnic peoples of Ingria. During the war, 667 Votians were registered in 16 villages (see Tables 2-4). Of these, 505 (76%) spoke Votian to a lesser or greater extent. The data collection was apparently a preliminary work to deport all Finnic peoples (Votians, Ingrians, Ingrian Finns) from Ingria to Finland.

The report of Reinhold & Sukk provides important additional insights into the numbers and dynamics of Votians in the second quarter of the 20th century. The data must be treated very critically. The question remains whether nationality is determined by self-esteem, language or origin. Therefore, the population expressed by different researchers can only be juxtaposed but not compared. It seems that during the World War II, ethnic Votians were significantly more numerous than reported, as many villages, including Liivčüla, Luutsa and Rajo, with many Votian speakers were neglected. In addition, half a dozen villages (Kerstova, Kukkuzi, Peen-Rudja, Pihlaala, Pontizõõ, Velikkä) where there were few Votian speakers, but data on ethnic Votians were still missing from the reports. Especially controversial are the figures on the population of so called valley villages (Table 3). Unfortunately, the 1942 report lacks statistics on language holders by village. Hopefully, future work on the Ingrian population registration documentation will provide some more accurate results in the future.

Keywords: Votians, Ingria, demography, World War II

Enn Ernits
Eesti Maaülikool
Kreutzwaldi 62, 51014 Tartu
enn.ernits@emu.ee

Võro Instituudi toimõnduisist om innemb ilmunuq:

Nr 1 Õdagumeresoomõ lõunapiiŕ.
Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Jüvä Sullõv. Võro, 1997.

Nr 2 Ku kavvas Setomaalõ seto rahvast jakkus.
Toimõndanuq Külli Eichenbaum. Võro, 1998.

Nr 3 Lõunaeesti keelest ja kiräkeelest.
Toimõndanuq Nele Reimann ja Tõnu Tender. Võro, 1998.

Nr 4 Õdagumeresoomõ väikuq keeleq.
Toimõndanuq Jüvä Sullõv ja Karl Pajusalu. Võro, 1998.

Nr 5 Tiidüs ja tõdõ. Märgütüisi.
Toimõndanuq Enn Kasak ja Jaan Kangilaski. Võro, 1998.

Nr 6 Õdagumeresoomõ veeremaaq.
Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Tõnu Tender. Võro, 1999.

Nr 7 Võro kirändüse luumine.
Toimõndanuq Kauksi Ülle ja Nele Reimann. Võro, 2000.

Nr 8 A kiilt rahvas kynõlõs.
Toimõndanuq Kadri Koreinik ja Jan Rahman. Võro, 2000.

Nr 9 Tiijuhť ABC kiräoppusõ manoq.
Nele Reimann. Võro, 2000.

Nr 10 Õdagumeresoomõ piirisüämeq.
Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Jüvä Sullõv. Võro, 2000.

Nr 11 Õdagumeresoomõ ütistüseq.
Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Jan Rahman. Võro, 2001.

Nr 12 Võro-eesti synaraamat.
Kokko pandnuq Jüvä Sullõv. Tarto-Võro, 2002.

Nr 13 Võromaa kotussõnimmist.
Mariko Faster ja Evar Saar, toimõndanuq Peeter Päll. Võro, 2002.

Nr 14 Väikeisi kiili kokkoputmisõq.
Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Jan Rahman. Võro, 2002.

Nr 15 Õdagumeresoomõ hummogupiiŕ.
Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Jan Rahman. Võro, 2003.

Nr 16 Kiiľ ja hindätiidmine.
Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Jan Rahman. Võro, 2004.

Nr 17 Piirikultuuriq ja -keeleq.
Toimõndanuq Karl Pajusalu ja Jan Rahman. Võro, 2005.

Nr 18 Mitmõkeelisüs ja keelevaihtus õdagumeresoomõ maiõ pääl.
Toimõndanuq Helen Koks ja Jan Rahman. Võro, 2006.

Nr 19 Seto sõnastik.
Julius Mägiste, toimõndanuq Mariko Faster. Võro, 2007.

Nr 20 Õdagumeresoomõ kodo.
Toimõndanuq Helen Koks ja Jan Rahman. Võro, 2007.

Nr 21 Kuis eläs mulgi, saarõ ja võro kiil?
Külli Eichenbaum ja Kadri Koreinik. Võro, 2008.

Nr 22 Koolitus ku keele ja kultuuri umamoodu hoitja.
Toimõndanuq Jüvä Sullõv. Võro, 2008.

Nr 23 Kirändüs/kiil veidembüsen.
Toimõndanuq Jüvä Sullõv. Võro, 2009.

Nr 24 Väikuq keeleq mitmõkeelitsen ütiskunnan.
Toimõndanuq Jüvä Sullõv. Võro, 2010.

Nr 25 Ruum, kotus ja kotussõnimeq.
Toimõndanuq Jüvä Sullõv. Võro, 2011.

Nr 26 Õdagumeresoomõ piiriq.
Toimõndanuq Jüvä Sullõv. Võro, 2012.

Nr 27 Kiili rikkus ja elojoud.
Toimõndanuq Jüvä Sullõv. Võro, 2013.

Nr 28 Õdagumeresoomõ keeleq kaartõ pääl.
Toimõndanuq Jüvä Sullõv. Võro, 2014.

Nr 29 Aig õdagumeresoomõ keelin.
Toimõndanuq Jüvä Sullõv. Võro, 2015.

Nr 30 Õdagumeresuumlaisi nimeq.
Toimõndanuq Jüvä Sullõv. Võro, 2016.

Nr 31 20 õdagumeresoomõ konvõrentsi Võrol.
Toimõndanuq Jüvä Sullõv. Võro, 2017.

Nr 32 Vabahusõ mõistõq Hummogu-Euruupa kirändüisin.
Toim Szilárd Tibor Tóth, Roza Kirillova ja Jüvä Sullõv, Võro, 2018.

Nr 33 Valitsõmisjaotusõst keeleaoluuni.
Toimõndanuq Jüvä Sullõv. Võro, 2018.

Nr 34 Sõnavara- ja kirändüsküsümüisi võro ja kaŕala keelemailt.
Toimõndanuq Jüvä Sullõv. Võro, 2019.